

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

A.X. SHOALIMOV, SH.A. TOJIBOYEVA

IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

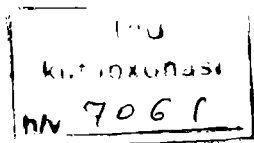
TOSHKENT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI O'LIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.X. SHOALIMOV
SH.A. TOJIBOYEVA

IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

TOSHKENT - 2012

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI O'LIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**A.X. SHOALIMOV
SH.A. TOJIBOYEVA**

IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarining 5230900- «Buxgalteriya hisobi va audit» ta'lim yo'nalishi talabalari ushun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – ИҚТISОДИЁТ - 2012

UDK: 658.511

BBK: 65.053

Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. 2012, 119 b.

Ushbu o'quv qo'llanmada iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari, predmeti, vazifalari, mazmuni, metodi, maxsus usullari, iqtisodiy matematik usullari, axborot manbalari, tashkillashtirish, turlari, kompleks tizimi yoritilgan. Shuningdek, unda korxonalarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari ko'rsatib o'tilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarida «Buxgalteriya hisobi va audit», shuningdek «Moliya», «Bank ishi» va boshqa yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotganlarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

V.A.Xasanov – TDIU «Iqtisodiy tahlil va audit» kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

A.K. Ibragimov - O'zR Bank-moliya akademiyasi «Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit» kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor ;
O'.T. Eshboyev - TDIU «Buxgalteriya hisobi va audit» fakulteti dekani, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.

Шаалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Теория экономического анализа. Учебное пособие. 2012, 119 с.

В учебном пособии освещаются теоретические основы, предмет, задачи, содержание, метод, источники информации, организация, виды и комплексная система экономического анализа. Также в нем показаны основы методики анализа основных показателей, характеризующих производственную и финансовую деятельность предприятий.

Учебное пособие предназначено для студентов высших учебных заведений по направлениям «Бухгалтерский учет и аудит» а также «Финансы», «Банковское дело».

Ответственный

редактор:

В.А.Хасанов - Заведующий кафедры «Экономический анализ и аудит» ТГЭУ, доктор экономических наук, профессор

Рецензенты:

A.K. Ibragimov - Заведующий кафедры «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» Банковско-финансовой академии Республики Узбекистан, доктор экономических наук, профессор;

У.Т. Эшбоев - Декан факультета «Бухгалтерский учет и аудит» ТГЭУ, кандидат экономических наук, доцент.

Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Theory of economic analysis. Manual . 2012, 119 p.

The manual covers the theoretical principles, subject, tasks, content, method, special tools, economic-mathematical methods, the sources of information, organization, types and complex system of the economic analysis.

The manual is intended for students of higher educational for such specialties as «Accounting and auditing» and «Finance», «Banking».

Responsible

editor:

V.A.Xasanov - Prof. Head, Department of «Economic analysis and auditing», TSUE, PhD.

Opponents:

A.K. Ibragimov - Prof. Head, Department of «Accounting, analysis and auditing», Banking-finance academy of Republic Uzbekistan, PhD;

U.T.Eshboyev - Dr. Dean, Faculty of «Accounting and auditing», TSUE, PhD.

UDK: 658.511

BBK: 65.053

ISBN 978-9943-333-97-0

© Иқтисоднёт, 2012.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi hozirgi vaqtda tub islohotlar va ularni chuqurlashtirish, ya'ni sifat jihatdan va mazmunan yangilanish davrini boshdan kechirmoqda. Islohotning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni erkinlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash evaziga uzluksiz iqtisodiy o'sishga erishishdek dolzarb vazifa qo'yilgan. Bu esa, o'z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan barcha iqtisodiy kategoriyalar va dastaklarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra milliy istiqolol g'oyasiga va O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, «O'zbek modeli»ga mos ravishda yangilanishini taqozo etadi. Bular jumlasiga iqtisodiy tahlil nazariyasi ham kiradi.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yaqqol ko'rsatib berish, kamchiliklarini ochib tashlashdan, korxonaning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlariga baho berish va ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishlab chiqarish aylanmasiga jalb etish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Bular esa, o'z navbatida mazkur fanni o'rganishni o'ta dolzarbligidan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlil fanining tutgan o'rni, vazifalari beqiyos ravishda oshmoqda. Shu bois mazkur fanning predmeti, usuli, obykti, subyekti, turlarini bugungi kun talabiga mos ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Shulardan kelib chiqqan holda, ishda iqtisodiy tahlilning milliy istiqolol g'oyasiga mosligini ta'minlash muammolari, nazariy asoslari, predneti, mazmuni, vazifalari, usuli, texnik usullari, iqtisodiy-matematik usullari, turlari bayon etilgan. Iqtisodiy tahlilning shakllaridan biri kompleks tahlildir. Shu bois ishda iqtisodiy tahlilning kompleks tizimi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rezervlarni yig'ma hisoblash va ularni aniqlash usullariga alohida e'tibor berilgan.

Ishda iqtisodiy tahlilning nisbatan yangi turi - funksional-qiyamat tahlili (FQT) ga ham alohida o'rin berilgan. Shuningdek, ishda korxonalarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari qisqacha yoritilgan.

Iqtisodiy tahlil nazariyasi fani hisob-tahliliy fanlar majmuiga kirib, «Buxgalteriya hisobi va audit» yo'nalishi bo'yicha saboq olayotgan bakalavrlarni tayyorlashda yetakchi o'rin egallaydi.

Ushbu o'quv qo'llanmadan «Moliya va kredit», «Bank ishi» va boshqa yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar ham foydalanishlari mumkin. Shuningdek, undan o'rta maxsus o'quv yurtlari o'quvchilari va o'qituvchilari, magistrilar, aspirantlar hamda iqtisodiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, tadbirkorlar, qolaversa, iqtisodiy tahlil bilan qiziquvchi keng kitobsevarlar ommasi foydalanishlari mumkin.

Ushbu ishning birinchi bobi i.f.d., prof. M.Q. Pardayev tomonidan yozilgan.

Mazkur fan bakalavr-iqtisodchilarni tayyorlashda maxsus fanlar tarkibiga kirib, kelgusida u talabalarning "Moliyaviy va boshqaruv tahlili", "Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit" fanlarini o'zlashtirishda mustahkam zamin yaratadi. Shu bois

iqtisodiy tahlilning nazariy va uslubiy asoslarini chuqur va har tomonlama o'rganish zarur.

Shunday qilib, mazkur o'quv qo'llanma 10 ta bobdan iborat bo'lsa M.Q.Pardayevning darsligi 13 ta bobdan iborat ekan. Bundan tashqari M.Q.Pardayevning darsligidan farqli o'laroq, mazkur darslikning 9-bobi "Korxonalar moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari" mavzusiga bag'ishlangan. Ushbu mavzuni berilishi talabalarda kelgusida "Moliyaviy va boshqaruv tahlili", "Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit" fanlarini o'zlashtirishda mustahkam zamin yaratadi.

"Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanini o'zlashtirish jarayonida talabalar mustaqil ravishda quyidagi mavzularni o'rganib chiqishlari zarur:

1. Iqtisodiy tahlilning tarixi va rivojlanish istiqbollari.
2. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berishga oid munozarali va bahsli masalalar.
3. Iqtisodiy tahlilning metodiga ta'rif berishga oid baxsli masalalar.
4. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy maxsus usullarni qo'llash xususidagi munozarali masalalar.
5. Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashga doir muammolar.
6. Erkin iqtisodiyot sharoitida operativ (tezkor) tahlilni tashkil etish va uni o'tkazishga doir munozarali va bahsli masalalar.
7. Funksional-qiymat tahlilining (FQT) metodologiyasi (uslubiyati) xususidagi masalalar.
8. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga kompleks (har tomonlama) va sistemali (tizimli) yondashish usullari.
9. Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha kompleks (to'plam) rezervlarni (imkoniyatlarni) aniqlash usullari.
10. Korxonalarining iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usulining asoslari.

Mazkur fan bo'yicha mustaqil ta'lim olish jarayonini samaradorligini oshirishda auditoriyadan tashqari soatlarda nazariy va amaliy topshiriqlarni bajarish muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqqan holda hammualliflikda "Iqtisodiy tahlil va audit" kafedrasi dotsenti, i.f.n. A.X. Shoalimov va Sh.A. Tojiboyeva tomonidan "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanidan seminar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha masalalar to'plami ishlab chiqildi. Ushbu masalalar to'plami tarkibida 21 ta topshiriq berilgan. Har bir talaba bir semestr mobaynida jami topshiriqlarni yozma ravishda bajarib kafedraga taqdim etishi lozim. Mazkur fan bo'yicha ma'ruza o'qutuvchi, dotsent yoki amaliy mashg'ulot o'tkazuvchi assistent mustaqil ta'lim bo'yicha bajarilgan ishni baholashlari lozim. Mustaqil ta'lim bo'yicha bajarilgan ish natijalari fan uchun mazkur semestrga belgilangan eng yuqori ballni hisoblashda inobatga olinishi zarur.

Iqtisodiy tahlil fani bevosita iqtisodiy nazariya fani bilan bog'liq. Iqtisodiy nazariya jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning ma'lum qonuniyatlarini, ularning xarakterlanish va amal qilish yo'llarini o'rgatadi. Bu esa uning barcha iqtisodga

oid fanlar uchun, jumladan iqtisodiy tahlil uchun ham uslubiy asos ekanligini ta'minlaydi. Iqtisodiy tahlil esa shu qonunlarning mikroiqtisodiyot ko'lamida sodir bo'lish jarayonini o'rgatadi. Iqtisodiy tahlil o'z navbatida iqtisodiyotda sodir bo'layotgan jarayonlarni chuqur o'rganish bilan iqtisodiy nazariya fanining rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratildi.

Iqtisodiy tahlil fani buxgalteriya hisobi fani bilan ham uzviy bog'liq. Bu fanlar mazmun va mohiyati jihatidan aniq amaliy fanlar guruhiga kiradi. Iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobining mantiqiy davomi hisoblanadi. Buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi moliyaviy hisobotni tuzish, axborotlarni umumlashtirish bilan tugaydi. Shu moliyaviy hisobotlar asosida sodir bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bilan iqtisodiy tahlil fani shug'ullanadi. Iqtisodiy tahlilda korxonalarining xo'jalik faoliyatining haqiqiy natijasi biznes rejadagi, me'yorlardagi, o'tgan davrlardagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanib farqlari aniqlanadi. Shundan so'ng natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning hisob-kitobi bajariladi. So'ngra tegishli xulosa chiqarilib, ichki xo'jalik imkoniyatlari aniqlanadi.

Iqtisodiy tahlil fani statistika fani bilan ham bevosita bog'liq. Statistika iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash usullari o'rgatilsa, iqtisodiy tahlilda shu ko'rsatkichlardan tahlil qilish uchun foydalaniladi. Shu bois statistik hisob va hisobot ma'lumotlari iqtisodiy tahlil uchun ham ma'lumotlar manbai bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil jarayonida bir qancha statistik usullardan foydalaniladi. Iqtisodiy tahlil iqtisodiy jarayonlarni statistika fanidan farqli o'laroq mikroiqtisodiyot darajasida o'rganadi.

Iqtisodiy tahlil fani moliya va kredit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Korxonalarda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning moliyaviy mablag' bilan ta'minlash, agar o'z mablag'i yetarli bo'lmasa, qancha kredit olish va unga qancha foiz to'lash kabi masalalar bilan moliya va kredit fani bevosita shug'ullanadi.

Iqtisodiy tahlil menejment fani bilan ham mustahkam aloqada. Menejmentda asosan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun u iqtisodiy tahlil natijalaridan va maxsus usullardan foydalanadi.

Iqtisodiy tahlil fani marketing bilan ham bog'liq. Marketing iste'molchilar (bozor) talabidan kelib chiqib, ishlab chiqarish va sotishni yo'lga qo'yadigan tovar harakati bilan bog'liq ekan. Marketing fanida bozorni iste'molchilar talabini o'rganish uchun iqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalaniladi.

Iqtisodiy tahlil fani, ayniqsa audit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Auditor o'z xulosasini asosli qilib berishi uchun korxonalarining xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishi zarur. O'z navbatida, analitik ham audit talablari tamoyillarini bilishi zarur. Demak, audit va tahlil bir-biri bilan uzviy bog'langan ekan.

I bob. IQTISODIY TAHLILNING MILLIY ISTIQLOL G'OYASIGA MOSLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI, MAZMUNI, TARKIBI VA ASOSIY VAZIFALARI¹

1.1. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqlol g'oyasini ifoda etishdagi dolzarb muammolari

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida Prezident I.A.Karimov XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida mamlakatimizning rivojlanish strategiyasi, islohotlarni chuqurlashtirish va jamiyatni yangilash borasidagi faoliyatining mazmun va mohiyatini ochib berib, bu borada qilinadigan ustuvor yo'nalishlarni ko'rsatib o'tdi. Bu bilan mamlakatimiz tarixida yangi davr - siyosiy, iqtisodiy hayotimizda erkinlashtirishning yangi davri boshlandi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Rejali iqtisodiyotdan o'ta zararli, tashabbus va omilkorlik hissini so'ndiradigan boqimandalik illati meros bo'lib qolgan edi. Chunki oddiy mehnatkashdan tortib rahbargacha bilar ediki, bizga hamma narsani davlat beradi, barcha mulk davlatniki, hatto ish bilan ham o'zi ta'minlaydi. Korxonada foyda qilsa u ham davlatniki, zarar bilan ishlasa yana davlat hisobidan qoplanadi. Xom ashyo yetishmasa davlat ta'minlaydi, sifatsiz tovar ishlab chiqarsak ham o'ylamas edik, chunki davlat o'zi reja asosida sotib berardi, agar sotilmay qolsa narxini tushirar yoki hisobdan chiqarardi. Bu ham davlat hisobidan qoplanar edi. Endi o'ylab qarasa odamlarda, hatto rahbarlarda ham hech qanday mas'uliyat qolmagan ekan. Endi bunday faoliyatga chek qo'yildi. Boqimandalikning umri tugadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish bosqichiga o'tildi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish degani bu nima qilsang ixtiyor o'zingda, hatto ishlamasang ham bo'laveradi degani emas.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish shu sohada faoliyat ko'rsatayotganlarning, eng avvalo, mas'uliyatini, ularning javobgarligini oshirish degani. Bu o'ta og'ir mas'uliyatdir. Endi har bir xodim o'z jamoasi oldida, mulk egasi, xalqi va davlati oldida mas'uldir.

Prezidentimiz I.A. Karimov Oliy Majlisning 14 sessiyasida «Iqtisodiyotni erkinlashtirish xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy mas'uliyatini oshirish demakdir»² deb ta'kidladi. Endi har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini tegishli mablag', xom ashyo, ish kuchi, ilg'or texnologiya kabilar bilan o'zi ta'minlaydi. Tovarini (ish, xizmatini) o'zi sotadi. O'zining barcha faoliyatini tegishli moddiy va moliyaviy mablag'lar bilan ham o'zi ta'minlaydi. Buning uchun mamlakatimizda juda ko'p ishlar qilindi va qilinmoqda. Iqtisodiy erkinlikning me'yoriy asosi bilan birgalikda ruhiy asosi yaratildi. Endi odamlarimiz bunday vaziyatga ruhan tayyor bo'lib qoldi, deysh mumkin. Biroq iqtisodiy erkinlikni to'liq joriy qilish uchun hamon odamlarda, hatto ayrim rahbarlarimizda ham boqimandalik kayfiyatining asoratlari saqlanib qolgan. Hamma qonunlarimiz va boshqa

¹ Pardayev M.Q., Shoalimov A.X., Pardayev I.R., Isroilov J.I. Boshqaruv tahlili: O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005. 5-25 betlar.

² Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T: O'zbekiston, 1999. 37- b.

me'yoriy hujjatlarimiz erkin iqtisodiyotni joriy qilishga qaratilgan bo'lishiga qaramasdan ularning ayrimlari hayotda ishlamayapti. Chunki odamlarning iqtisodiy erkinlikka yetarli darajada ko'nikma hosil qilishi qiyin kechmoqda. Shu tufayli, Yurtboshimiz: «Erkinlik tadbirkorlik uchun iqtisodiy va huquqiy sharoit yaratish zarur»³ deb ta'kidlagan edilar.

Iqtisodiyotni erkinlashtirishning eng muhim jihati mulkdorlar sinfini shakllantirish, ya'ni xususiy mulkchilik yetakchi o'rinda turadigan ko'p tarmoqli iqtisodiyotni vujudga keltirishdan iboratdir. Bu esa o'z-o'zidan amalga oshib qolmaydi. Bu iqtisodiyotni boshqarishda qo'llaniladigan barcha dastaklarni, shu jumladan iqtisodiy tahlilni ham shu erkin iqtisodiyotga moslashtirishni taqozo etadi.

Iqtisodiyotdagi o'zgarishlar bilan ularni boshqarishdagi dastaklar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Iqtisodiyotni erkinlashtirish iqtisodiy fanlarga, xususan iqtisodiy tahlil fanidan ham nazariy va uslubiy jihatdan takomillashishni talab etsa, iqtisodiy tahlil erkin iqtisodiyotni boshqarish uchun tegishli axborotlarni tayyorlab berish evaziga iqtisodiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Bu esa ushbu tushunchalarning bir-biri bilan dialektik bog'liqligini taqozo etadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirishda iqtisodiy tahlilning roli va ahamiyati nimalardan iborat degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bunga javob berish uchun, eng avvalo, Prezidentimizning bu boradagi konseptual ko'rgazmalariga asoslanish lozim. Buni to'g'ri anglash uchun ushbu masalaga ikkita yirik yo'nalishda yondashmoq lozim.

Birinchisi, iqtisodiyotni erkinlashtirish uchun qanday xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkil etish va takomillashtirish zarurligi bo'lsa, ikkinchisi shu subyektlarning iqtisodiyotni boshqarishda qanday muhitni vujudga keltirish va shu muhitda qanday dastaklardan foydalanish lozimligini ta'minlashdan iboratdir.

Birinchi yo'nalish bo'yicha Yurtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlagan eng muhim muammo - bu mulkdorlar sinfini shakllantirish masalasini tubdan hal etish, buning uchun xususiy mulkchilik yetakchi o'rinda turadigan ko'p tarmoqli iqtisodiyotni barpo etish lozimligidir. Demak, bundan ko'rinib turibdiki, oldimizda turgan vazifa iqtisodiyotni takomillashtirish uchun ko'plab xususiy mulkka asoslangan yangi korxonalarni ochish va boshqa mulkdagi korxonalarni xususiy mulkka almashtirish ekan. Bu muammoni hal qilishga shaharlarda xususiy mulkka asoslangan kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish evaziga amalga oshirish mumkin bo'lsa, qishloq joylarida paychilik munosabatlarini joriy qilib shirkat, fermer va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish orqali erishish mumkin.

Bu borada O'zbekistonda ancha ishlar qilindi. Bir qancha qonunlar va me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, bu jarayonni amalga oshirishning huquqiy asosi yaratildi. Endi shu me'yoriy hujjatlarni hayotga to'la tatbiq qilish uchun barcha choralarni ko'rish lozim.

³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 1999 33-b.

Hozirgi paytda kichik va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkil qilish va boshqarish uchun respublikamizda tegishli kadrlar tayyorlanmayapti. Buni inobatga olib Yurtboshimiz I.A.Karimov: «Kichik biznes uchun boshqaruvchi kadrlar tayyorlaydigan, ularning iqtisodiy va huquqiy madaniyatini oshiradigan biznes maktabi tarmog'ini vujudga keltirish zarur»⁴ degan vazifani qo'ydi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirishning navbatdagi vazifasi haqiqiy raqobat muhitini shakllantirishdan iboratdir. Chunki Prezidentimiz ta'kidlaganidek: «Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat - bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir»⁵.

Bu masalani amalga oshirish uchun iqtisodiy tahlil fanining oldida qanday vazifalar turibdi, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bunga javob berish uchun, eng avvalo, iqtisodiy tahlilda erkin raqobat muhitini baholaydigan ko'rsatkichlar tizimini yaratish va tahlil qiladigan usullarni ishlab chiqish lozim.

Zero, O'zbekistonda oldin qabul qilingan «Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida», «Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida» kabi bir qancha qonunlar to'liq ishlamayapti. Shu tufayli O'zbekiston iqtisodiyoti oldida turgan endigi vazifa monopoliyaga qarshi qonunni kuchaytirish, uni takomillashtirish, monopoliya tizimlarini kamaytirish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish kabi masalalarga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishdan iboratdir. Bu esa hozirgi iqtisodiy vaziyatni chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Shu jihatdan iqtisodiy tahlil ushbu holatni o'rganadigan usullarni ishlab chiqmog'i lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish borasidagi vazifa bozor infratuzilmasini rivojlantirish, moliya va bank tizimini takomillashtirishdan iboratdir. Ushbu sohaning bozor iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega ekanligini Yurtboshimiz quyidagicha ta'kidlaydi: «Keng tarmoqli bozor infratuzilmasi - fond, ulgurji bozorlar, birjalar, kredit va moliya muassasalari, lizing va konsalting kompaniyalari, tadbirkorlarga xizmat qilish lozim bo'lgan boshqa tizimlar tom ma'noda shakllantirilmas ekan, ular to'la kuch bilan ishlamas ekan, biz iqtisodiyot tizimini ochiq, erkin, eng muhimi, samarali, qisqa qilib aytganda, haqiqiy bozor iqtisodiyotiga aylantira olmaymiz»⁶.

Bu vaziyatni ham chuqur tahlil qilish lozimligi hayot taqozosidir. Ammo bunga to'la javob topish uchun hozirgi mavjud tahlil usullari ham uning ko'lamini yetarli emas. Chunki hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning bir qismi, ya'ni mikroiqtisodiy tahlil rivojlangan kolos.

Ushbu vaziyatni tahlil qilish uchun mikroiqtisodiy tahlilni rivojlantirish bilan birga makroiqtisodiy tahlilning ham, tarkibi va usullarini takomillashtirishni talab etadi.

O'zbekiston o'zining tanlagan betakror yo'li, strategik taraqqiyot modeliga ega. Bu yo'lda sobitqadamlik bilan harakat qilib, hamma sohada bosqichma-bosqich

⁴ Karimov I.A. O'zbekiston XXI ga asr intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 1999. 33-b.

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston XXI ga asr intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 1999. 33-b.

⁶ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 1999. 35-b.

rivojlanib, yangilanib bormoqda. Bu jarayon O'zbekiston uchun bir tomondan o'ta murakkab va ikkinchi tomondan juda oson kechmoqda. Murakkabligi shundaki, aynan shu yo'lni bosib o'tgan tajriba yo'q. Biz hammasini o'zimiz sinab ko'rmoqdamiz. Tabiiyki, bu unchalik oson bo'lmayapti. Juda osonligi shundaki, biz mustaqil mamlakat sifatida, o'z taqdirimizni o'zimiz hal qilish huquqiga egamiz. Oz qiyinchiliklarimizni o'zimiz hal qilishimizga to'g'ri kelmoqda. Bu esa bizdan faqatgina izlanish va yana izlanishni, jamiyatni yaxshilash yo'lida islohotlarni amalga oshirishda qat'iyatni talab etadi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "...hayot bir joyda to'xtab turmaydi, u doim harakatda va o'zgarishda. Shunday ekan, yurtimizni har tomonlama rivojlantirishning har bir bosqichida yangi-yangi muammolar paydo bo'ladi va ularni hal etish bo'yicha zamon bizning oldimizga yangi-yangi vazifalarni qo'yadi⁷.

Agar biz iqtisodiy tahlilning dolzarb muammolariga oldin to'xtalغانimizda edi, butunlay boshqa muammolarni hal qilishga to'g'ri kelgan bo'lardi. Lekin bugungi hayot, bugungi taraqqiyot bizning oldimizga bu soha bo'yicha ham yangi bugungi kunda hal bo'lishi lozim bo'lgan dolzarb muammolarni qo'ymoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarning ko'lami kengayib, sur'ati jadallashib borgani sayin, bu jarayonlarning izchilligi va davomiyligi saqlangan holda, jamiyatni yanada erkinlashtirish va demokratlashtirish zarurati tobora aniqroq namoyon bo'laveradi. Bu esa jamiyat rivojlanishining har bir sohasini, dastaklarini takomillashtirib, ularni davlatimizni yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan tadbirlarga moslashtirib borishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida, uni boyitish va erkinlashtirish yo'lida juda ko'p yangi-yangi muammolar vujudga keldi. Bu muammolar iqtisodiyotga oid fanlar oldiga ham juda ko'p muammolarni hal qilish vazifasini qo'ymoqda.

Xususan, iqtisodiy tahlil oldida ham juda ko'p muammolarni hal qilishda o'ta muhim vazifalar paydo bo'ldi. Bular milliy istiqloq g'oyasining har bir fanga singdirilishi, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida ishlab chiqilgan milliy standartlarga o'tishi, statistikada milliy hisoblar tizimining joriy qilinishi, shularga mos ravishda iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish kabi muhim vazifalardir.

Yuqorida ta'kidlanganlardan kelib chiqib, iqtisodiy tahlilning dolzarb muammolariga bugungi kunda quyidagilarni kiritish lozim:

1. Iqtisodiy tahlil O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos kelishini ta'minlash muammosi.

2. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish muammosi.

⁷ Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. //Xalq so'zi, 2003- yil 25- aprel, 88-son.

3. Iqtisodiy tahlilning buxgalteriya hisobining milliy standartlari va milliy hisoblar tizimi talablari bilan muvofiq kelishini ta'minlash muammosi.

4. Iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini, uning nazariyasi, boshqaruv tahlili va moliyaviy tahlilga bo'linishini tartibga solish muammosi.

5. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasini, bir-birini takrorlamasdan uzviylikini ta'minlash muammosi.

Ko'rinib turibdiki, hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning milliy istiqlol g'oyasi va mamlakatimizning iqtisodiy taraqqiyotga bog'liqligi muhim va dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ammo bu muammolar iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan. Shu bois ushbu masala yuzasidan oz fikr-mulo hazalarimiz bilan o'rtoqlashmoqchimiz.

1.2. Iqtisodiy tahlilning O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos kelishini ta'minlash muammosi

Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, beshta asosiy qoida O'zbekiston Davlat qurilishi va iqtisodiyotini isloh qilish dasturining o'zagidir. Ularning mohiyati quyidagicha:

- birinchidan, iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi lozim, u biror mafkuraga bo'ysundirilishi mumkin emas. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi zarur. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli qilish zarur;

- ikkinchidan, davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. Bu islohotlarning ustuvor yo'nalishini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqish va uni izchillik bilan o'tkazishi, jaholatparastlar (retrogradlar) va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart;

uchinchidan, qonun, qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Buning ma'nosi shuki, demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istisnosiz barcha hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim;

- to'rtinchidan, aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish.

Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib keldi va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi;

beshinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish obyektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, o'tmishdagi "inqilobiy sakrashlarsiz", ya'ni evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak"⁸

Ushbu qoidalar mamlakatimizning istiqboli, rivojlanish va taraqqiyot yo'li uchun asos qilib olingan ekan, bular uning nazariy va amaliy holatini ifoda etuvchi fanlarning ham negizini tashkil qilmog'i lozim.

⁸ Karimov I.A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. – T.: O'zbekiston, 1994. 28-29-bet.

Iqtisodiy tahlilning obyektini mikroiqtimod darajasida faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlardir. Ularning nazariy va amaliy jihatdan rivojlanishi ham jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillariga asoslanmog'i lozim.

Birinchiidan, iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi lozim. Buni qanday tushurmoq kerak? Korxonaga o'z istiqboli uchun yuksak texnologiyani xorijdan sotib olishi lozim. Masalan, bunday texnologiya islomiy davlat bo'lgan Eronda mavjud. Ularning siyosiy qarashlari bizga to'g'ri kelmasligi mumkin, lekin bu iqtisodiy munosabatimiz uchun, ya'ni ilg'or texnologiyani sotib olishimiz uchun hech qanday to'siq bo'lmasligi zarur. Iqtisodiy munosabatlar ikki tomonlama manfaatdorlik evaziga qurilmog'i lozim.

Shuningdek, iqtisodiyot birorta mafkuraga bo'ysundirilishi mumkin emas. Haqiqatda, O'zbekistonda xilma-xil mafkuralar mavjud. Bularga siyosiy partiyalar, harakatlar va shu kabi bir qancha guruh va jamoalarning mafkuralari kiradi. Iqtisodiyot bu mafkuralarning qandayligidan qat'i nazar o'z qonunlari asosida rivojlanishi lozim. Masalan, biror korxonada turli mafkuraga ega bo'lgan turli partiya vakillari faoliyat yuritadi. Bu esa iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lmasligi kerak. Shuningdek, korxonaga muassislari turli partiyalar ham bo'lishi mumkin. Bir partiyada un ishlab chiqariladi, ikkinchisida non. Ular turli mafkuraga ega. Lekin korxonalarining bir-biriga bog'liqligiga mafkuraviy qarashlar ta'sir qilmasligi lozim. Non ishlab chiqarish uchun un kerak. Ushbu yonalishdaga korxonaga boshqa partiya tegishli bo'lsa, iqtisodiy manfaatdorlikdan kelib chiqib, shu korxonaning unini xarid qiladi.

Ikkinchiidan, bizning taraqqiyotimiz va rivojlanishimizni ta'minlash uchun davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. Haqiqatda, biz tanlagan yo'l hali tajribalarda sinalmagan yo'l bo'lganligi uchun davlatimiz islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Har bir xo'jalik yurituvchi subyektning erkin faoliyatini ta'minlovchi, ularni kafolatlovchi qonunlarni ishlab chiqmoqda. Korxonalar esa ushbu qonunlar asosida faoliyat ko'rsatishi, o'zining rivojlanish strategiyasini davlatimiz belgilab bergan ustuvor yo'nalishlarga qaratmog'i lozim. Davlat, har bir xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatiga turlicha aralashuv va nazoratni cheklagan holda ularning mustaqil faoliyat ko'rsatishi va erkinliklarini ta'minlovchi bir qancha qonunlar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqdi. Endi ular ushbu imkoniyatlardan foydalanishlari lozim.

Iqtisodiy tahlil jarayonida korxonaning ana shu imkoniyat, imtiyoz va kafolatlardan qanday foydalanayotganligi, davlat bilan korxonaga o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning o'zaro manfaatli tamoyillarga asoslanganligi kabi jihatlar o'rganilgan.

Uchinchiidan, har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lmog'i lozim. Zero, xo'jalik yurituvchi subyektlar mulkining shakllanishi, ulardan foydalanish va tasarruf etish, xo'jalik faoliyatini yuritishdagi iqtisodiy munosabatlar, ular natijalarini baholash va foyda orttirish kabi ishlarning hammasi qonunlar va tegishli me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solingan.

Iqtisodiy tahlil jarayonida har bir korxonaning xo'jalik faoliyati o'rganilganda, uning holati va samarali faoliyatiga baho berish bilan birga har bir sodir etilgan xo'jalik

operatsiyasining qonuniyligiga, ko'rsatkichlar hajmining me'yoriy hujjatlarga to'g'ri kelishini ta'minlashga ham e'tibor qaratilmog'i lozim.

To'rtinchidan, kuchli ijtimoiy siyosat O'zbekiston taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Bu masala iqtisodiy tahlil jarayonida juda katta e'tiborga olinmog'i lozim. Hozirgi paytda ko'pgina korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, nodavlat va xususiy mulk maqomiga ega bo'lganlar. Albatta, kam ta'minlangan aholining ijtimoiy himoyasini davlat o'zi ta'minlab boradi. Ammo ijtimoiy himoyalash deganda, faqat kam ta'minlangan aholi qatlamiga moddiy yordam berish emas, balki har bir mehnat qilayotgan kishiga munosib turmush sharoitini yaratib berish, uning samarali mehnatini moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish masalalari ham tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil jarayonida har bir korxonada bu masala qanday yo'lga qo'yilganligi, o'z xodimlarini ijtimoiy himoyalash yuzasidan qanday ta'sirchan choralar ko'rayotganligi kabi masalalar ham izchil o'rganilmog'i, bu ishlarni takomillashtirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqilmog'i lozim.

Beshinchidan, bozor munosabatlariga evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich o'tish tamoyili ham jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Bu tamoyilga har bir korxonada amal qilinmog'i lozim.

Ko'p faoliyat ko'rsatayotgan davlat tasarrufidagi korxonalar xususiyashtirish oqibatida mulk shaklini o'zgartirmoqda. Bu degani, mulk egalik bo'ldi, mulkdor nimani xohlasa shuni qilishi zarur degani emas, balki har bir xodim bilan mehnat munosabatlarini o'rnatishda qonun doirasida ehtiyotkorlik bilan ish tutishini, shartnomalarni birdaniga o'zgartirmoqda, iqtisodiy aloqalarni buzmasligini, ko'pincha qonunniy xatti-harakatlarni qilmasligini talab etadi. Bozor munosabatlariga o'tishning barcha jarayonlari qonunga amal qilgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim. Bu esa iqtisodiy tahlilda alohida o'rganishni taqozo etadi. Ko'rinib turganidek, O'zbekiston rivojlanishining besh tamoyilini o'zida mujassamlashtirgan taraqqiyotning "O'zbek modeli" har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida o'z aksini topishi, iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan muhim jarayonlardan biri ekanligining guvohi bo'ldik.

1.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish muammosi

Insoniyat tarixi - g'oyalar tarixidir. Insoniyat hamisha erkinlikka, mustaqillikka intilib, o'ziga yot va begona bo'lgan yashash tarzidan, turli tazyiqlardan xalos bo'lishga intilib yashagan. Bu esa har bir insonni, millatni, xalqni istiqloqlga erishib yashash, o'zi tanlagan, o'zi istagan yo'ldan borish, o'z taqdirini ozi hal qilish huquqini qolga kiritishga harakat qilib yashash g'oyasini tug'dirgan. Ko'rinib turibdiki, mustaqillik g'oyasi mustaqillikdan oldin tug'ilgan.

Jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar inson aralashmasdan o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Inson aralashgach jamiyatni u o'z manfaatiga mos, g'oyasiga xos qilib o'zgartirishga harakat qiladi. Shunday ekan, inson hamisha mustaqillikka, erkin bo'lishga intilib yashaydi. Bunday intilish natijasida uning mustaqillik g'oyasi amalga

oshadi. Aynan ana shu g'oya natijasida O'zbekiston mustaqillikka erishdi. Shunday qilib, milliy istiqlol g'oyasi yuzaga chiqdi, namoyon bo'ldi.

Milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati, tamoyillari, funksiyalari, shakllari, tarixiy va falsafiy ildizlari, asoslari ifoda etilgan yangi fan - "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" fani vujudga keldi. Milliy istiqlol g'oyasi mamlakatimizning siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy, huquqiy kabi sohalaridagi taraqqiyot yo'lini belgilash uchun asos bo'ldi. Demak, har qanday fan, xususan iqtisodiy tahlil fani ham shu milliy istiqlol g'oyasiga mos, shunga xos va bevosita bog'liq ravishda rivoj topmog'i lozim. Shu tufayli, milliy istiqlol g'oyasi bilan iqtisodiy tahlil fanining bir-biri bilan bog'liqligi nimalarda namoyon bo'lishini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, bizning bosh g'oyamiz ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Bunga har bir xo'jalik yurituvchi subyekt, mulk shaklidan qat'i nazar, o'zining hissasini qo'shmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil ularning xo'jalik faoliyatini shu talabdan kelib chiqqan holda o'rganishni taqozo etadi.

Ikkinchidan, asosiy g'oyalarimizdan biri xalq farovonligidir. Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt rejani bajarish uchun emas, balki xalqning bir bo'lagi bo'lgan shu mehnat jamoasi a'zolarining farovonligini ta'minlovchi foydaga erishish uchun harakat qilmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil ham oldingidek rejaning bajarilishini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki har bir qilingan ishning aholiga, jamoaga, bevosita xodimlarga qancha naf keltirganligini o'rganishga qaratilishi lozim.

Uchinchidan, asosiy g'oyalarimizdan biri Vatan ravnaqi bo'lib, har bir inson, har bir korxonaga unga hissa qo'shishga majburdir. Zero, biz yashayotgan Vatan bizga ajdodlarimizdan meros qoldi, biz ham uni obod va ozod holda avlodlarimizga qoldirishimiz lozim. Bizga Vatan yashashimiz uchun barcha imkoniyatlar bilan tufta etilgan. Biz ham avlodlarimizning erkin va farovon yashashi uchun shunday Vatanni qoldirishimiz insoniy burchimizdir. Iqtisodiy tahlil jarayonida bu vazifani har bir xo'jalik yurituvchi subyekt qanday bajarayotganligi, uning Vatan ravnaqiga qanday hissa qo'shayotganligi o'rganilishi shart. Shu tufayli mazkur g'oya iqtisodiy tahlilning har bir bobida o'z ifodasini topmog'i lozim.

To'rtinchidan, milliy istiqlolning muhim va asosiy g'oyalaridan biri ijtimoiy hamkorlik g'oyasidir. O'zbekiston ko'p millatli, ko'p tarmoqli, ko'ppartiyaviylik, ko'p dinlilik va ko'pmulkchilikka asoslangan insonparvar umumdemokratik jamiyat barpo etish yo'lida taraqqiy etmoqda. Mamlakat o'zining pirovard maqsadiga erishishi uchun shu turli fikr, qarash, manfaatlarga ega bo'lgan kishilarning, guruhlarning bir-biri bilan murosa qiladigan ijtimoiy hamkorligini ta'minlashi lozim. Zero, bu bilan jamiyatda tinchlik va totuvlikning, tinch va barqaror taraqqiyotning mustahkam kafolati vujudga keladi. Bular esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan muhim omillardir. Shu jihatdan iqtisodiy tahlilning asosiy e'tibori turli mulk shakliga ega bo'lgan iqtisodiyotning asosiy yo'nalishiga, mamlakatning barqaror taraqqiyotini ta'minlashga qaratilmog'i lozim. Chunki mulkning turli shakllari teng huquqliligini ta'minlashga erishishning yo'l-yo'riqlari ham aynan iqtisodiy tahlil orqali o'rganiladi.

O'zbekiston taraqqiyotining bosh g'oyasi, ta'kidlanganidek, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdan iboratdir. Demak, bugungi faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar va tashkilotlar, firma va kompaniyalar, xususiylar tadbirkorlar, mulk shaklidan qat'i nazar, mamlakat taraqqiyotining shu bosh g'oyasi, asosiy strategik konsepsiyasining amalga oshirishiga o'zlarining baholi qudrat hissalarini qo'shmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil esa, shu tahlil qilinayotgan obyektga mazkur jarayon qay darajada amalga oshirilayotganligiga e'tiborni qaratishi maqsadga muvofiq.

Har bir korxonalar Vatanning bir parchasi. Uning ozodligi va erkinligini bosh islohotchi sifatida davlat ta'minlaydi. Ammo o'zining obodligini va jamoasining farovonligini har bir korxonalar o'zi ta'minlashi lozim.

Obod Vatanga har bir xonadonning, korxonaning, mahallaning, tuman, viloyat va butun mamlakat obodligi evaziga erishiladi. Demak, har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati tahlil qilinganda uning faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki ijtimoiy ko'rsatkichlariga, xususan, uning tom ma'noda obodligiga ham e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Obod korxonalar (turli mulk shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyekt) deganda, uning atrofi, hovli va binosi ko'rkam va chiroyli, shu bilan birga, xodimlari o'rtasida o'zaro mehr-oqibat, ahillik, qut-barakalar, iqtisodiy ko'rsatkichlari yaxshi bo'lgan barqaror ruhiy muhitga va taraqqiyotga ega mehnat jamoasiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyekt tushuniladi. Iqtisodiy tahlil jarayonida aynan ana shu jihatlarga ham ahamiyat berilishi lozim.

Har bir korxonada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar jamiyatning bir bo'lagidir. Butun xalqning farovonligi har bir kishining, har bir jamoaning farovonligidan tarkib topadi. Shunday ekan, har bir korxonalar o'zining xodimlari, ya'ni mehnat jamoasining farovonligini ta'minlashi lozim. Shu tufayli bu masalalar ham iqtisodiy tahlil tomonidan o'rganiladigan muhim masalalardan biriga aylanmog'i lozimdir.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanining mazmuniga milliy istiqloq g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish masalasi mazkur fanni O'zbekistonning o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'liga moslashtirish muammosini hal etadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish bir tomondan korxonalarning mustaqil faoliyati uchun katta imkoniyat yaratib bersa, ikkinchi tomondan, ularning mas'uliyatini ham oshiradi. Korxonalarning iqtisodiy erkinligi va mas'uliyatining oshganligi o'z faoliyatini chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Ammo adabiyotlarda iqtisodiy tahlilni tashkil qilish yetarlicha yoritilmagan.

Shundan kelib chiqqan holda mazkur ishda iqtisodiy tahlilni tashkil qilish muammolariga yangicha yondashilgan.

Iqtisodiy tahlil bilan bog'liq muammolar juda ko'p. Ularni bir qancha guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Mazkur fanni mamlakatimizda shakllanayotgan o'ziga xos bozor munosabatlariga mos ravishda uning nazariy va metodologik asosini yaratish muammosi.

2. Ushbu fanning kimga kerakligini asoslash va mutaxassislarni o'qitish muammosi.

3. Amaliyotda iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish muammosi.

Har bir muammoning mazmun-mohiyati va uni hal qilish yo'llarini ko'rib chiqish bugungi kunda o'ta muhim hisoblanadi. Chunki respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar o'ziga xos iqtisodiy dastaklar va shunga mos fanlarning shakllanishini ham taqozo etadi. Bunday fanlardan biri «Iqtisodiy tahlil» fanidir.

Albatta, iqtisodiy tahlil oldingi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan rejali iqtisodiyot sharoitida ham mavjud edi-ku, uni yangidan shakllantirishga na hojat degan savol tug'ilishi mumkin. Bunga javoban shuni ta'kidlash joizki, ushbu fan oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida ham haqiqatda mavjud va uning nazariy va metodologik asosi yaxshi rivojlangan edi. Ammo uning maqsadi va mohiyati, ta'kidlanganidek, rejali iqtisodiyotga moslashtirilgan bo'lib, bevosita rejaning shakllanishi va bajarilishiga xizmat qilishga qaratilgan edi. Uning mazmuni esa, ma'lum darajada, mafkuraviylashgan holda, eng avvalo, davlat manfaatini ifodalab kelgan. Chunki barcha mulk, uni tasarruf etish bevosita davlatning ixtiyorida edi.

Endilikda iqtisodiy vaziyat tubdan o'zgardi. Davlatning mulkka va barcha iqtisodiy jarayonlarga egaligi barham topib, ko'pmulkchilikka asoslangan, bozor munosabatlarini o'zida ifoda etadigan, mazmun jihatidan yangi iqtisodiyot shakllanmoqda. Bu esa shunga mos ravishda mazmun jihatidan yangi bo'lgan «Iqtisodiy tahlil» fanining shakllantirilishini taqozo etadi.

Endigi «Iqtisodiy tahlil» fani, eng avvalo, hech qanday mafkuraga tobe bo'lmasdan, davlat manfaatini inkor qilmagan holda turli mulk egalaringning (ish kuchi egasi, mehnat jamoasi, korxonalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning) manfaatlarini o'zida aks ettirgan holda ifoda etilishi maqsadga muvofiqdir. Bu holat mazkur fanning maqsadi, vazifalari, tarkibi, unda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimini o'zgarishni taqozo qiladi.

1.4. Iqtisodiy tahlil muammolarini undan foydalanuvchilar nuqtai nazaridan hal qilish

Ushbu muammolarni hal qilish iqtisodiy tahlil fanining kimga kerakligi, u bilan kim shug'ullanishi, uning obyektiv zarurligini asoslashni taqozo qiladi. Iqtisodiy tahlilda korxonalar rahbari yoki menejeri uning faoliyatini batafsil o'rganishi lozim. Buning uchun esa ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Shu maqsadda iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilishi lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni, bozor mexanizmining takomillashishi, islohotlarning tobora chuqurlashib borishi har bir iqtisodiy jarayonni chuqur tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Chunki mulkdor iqtisodiy jarayonda asosiy subyekt sifatida ishtirok etadi. U o'z mulkining ko'payishidan, ko'proq foyda olishdan manfaatdordir. Bunga o'z-o'zidan erishib qolmaydi. Buning uchun tadbirkorlik, izchillik, ziyaraklik va aql bilan ish ko'rish lozim. Bu esa o'z navbatida mulkning holatini, ishlatilishi va

saqlanishini tahlil qilishni taqozo etadi. Demak, iqtisodiy tahlil eng avvalo, mulkdor uchun kerak ekan.

Mulkdor o'z mulkini ishlatish uchun turli korxonalariga ega bo'lishi mumkin. Bunda esa boshqa kishilarni, mutaxassislarni, xodimlarni yollashiga to'g'ri keladi. Ular mehnat jamoasini tashkil qiladi. Korxonaning yaxshi, samarali ishlashi mehnat jamoasining farovonligini ta'minlaydi. Korxonaga qancha ko'p daromad qilsa, mehnat jamoasi a'zolari shuncha ko'p mehnat haqi oladi. Bu esa mehnat jamoasining o'zlari ishlayotgan korxonaga xo'jalik faoliyatini muntazam tahlil qilib borishini taqozo etadi. Demak, iqtisodiy tahlil bevosita mehnat jamoasi uchun ham kerak ekan.

Har bir korxonaning xo'jalik faoliyati natijasidan davlat ham manfaatdor. Chunki har bir korxonaga o'z mulkidan, qilgan aylanma mablag'i va olgan foydasidan soliq to'laydi. Shu tufayli davlat nomidan soliq idoralari ham korxonaga faoliyatini chuqur tahlil qilib borishdan manfaatdordir. Demak, iqtisodiy tahlil soliq idoralari xodimlari uchun ham kerak ekan. Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jarayonning, yani korxonaga yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati natijasidan kim manfaatdor bo'lsa, u mazkur subyekt faoliyatini o'rganishga, tahlil qilishga qiziqadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil investorlarga, hamkorlarga, birlashmalarga, uyushmalarga, sug'urta, bank, moliya idoralariga ham kerak ekan.

Odatda kimga nima kerak bo'lsa, u shu ish bilan shug'ullanadi. Ammo har bir korxonada maxsus mutasaddi shaxslar borki, ularga xo'jalikni boshqarishda u yoki bu soha topshirilgan bo'ladi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil bilan korxonadagi deyarli hamma mutaxassislar shug'ullanadi. Ammo hammasi ham korxonaga to'g'risida jamlangan batafsil axborotga ega emas. Hamma o'zi bajarayotgan u yoki bu soha bo'yicha axborotga ega. Shu jihatdan hamma o'zining sohasini muntazam tahlil qilib boradi. Lekin shuni e'tirof etish kerakki, xo'jalik faoliyati to'g'risida butun ma'lumotlarni o'zida jamlagan axborotlar buxgalteriyada to'planadi va qayta ishlanadi. Shu tufayli korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan buxgalteriya xodimlari, bevosita bosh buxgalterlar shug'ullanadilar. Chunki unda korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlari mavjud. Ular moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topganlar. Iqtisodiy tahlil uchun asosiy ma'lumot manbai bo'lib moliyaviy hisobotda ifoda etilgan ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularning kompleks tahlili bilan bosh buxgalterlar shug'ullanadi. Ammo alohida sohalari bo'yicha tahlil kimga kerak bo'lsa, o'shalar shug'ullanadilar. Tahlil tahlil qilish uchun emas, balki kerak sohani o'rganish uchun qilinadi. Demak kimga nima kerak bo'lsa, u shu sohani tahlil qilish bilan shug'ullanar ekan.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida milliy istiqloq g'oyasini har bir fanga singdirilishi, buxgalteriya hisobining xalqaro andozalar asosida ishlab chiqilgan milliy standartlarga o'tishi, statistikada milliy hisoblar tizimining joriy etilishi, shularga mos ravishda iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish kabi o'ta dolzarb vazifalarni bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bosqichidagi eng dolzarb masalalar nimalardan iborat ?
2. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasini ifoda etishdagi eng dolzarb masalalari nimalardan iborat ?
3. «O'zbek modeli» va iqtisodiy tahlilning unga mosligi nimada ifodalaniladi ?
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish qanday yo'l bilan amalga oshiriladi ?
5. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni rivojlanishi jamiyatimiz taraqqiyotining asosiy tamoyillariga asoslanganligi nimalardan iborat ?
6. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasi qanday singdiriladi ?
7. O'zbekiston taraqqiyotining bosh g'oyasi nimadan iborat ?
8. Iqtisodiy tahlil bilan bog'liq bo'lgan muammolar nimalardan iborat ?
9. Iqtisodiy tahlil fani qanday mafkuraga bo'ysunadi ?
10. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan kimlar shug'ullanadilar ?

Asosiy adabiyotlar

1. Pardayev M.Q., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.
2. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2005.
3. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar. (Oliy ta'lim muassasalari uchun tajribaviy qo'llanma). -T.: Yangi asr avlodi, 2001.
4. www.uz- (Milliy axborot agentligi).
5. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

II bob. IQTISODIY TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari

Har qanday fanning vujudga kelishi uchun hayotiy zarurat tug'ilishi lozim. Shu tufayli fanning shakllanishi biror kishi yoki vazirlikning ijod mahsuli bo'lib qolmasdan, balki obyektiv jarayonga tayanadi.

Xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish fani ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan buxgalteriya hisobi va statistika kabi fanlar asosida vujudga kelgan, buning uchun esa obyektiv shart-sharoitlar yaratilgan.

Rus olimlarining buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan asarlari XIX asrda paydo bo'la boshlagan. Shu davrdagi ishlab chiqarish taraqqiyoti iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri va to'liq hisobga olishni talab etadi. Ammo ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o'rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma'lumotlarini chuqurroq o'rganishni va uni to'g'ri tushuntirish zaruratini tug'diradi. Bu esa o'z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo etadi, chunki, «tijorat siri» ni takomillashtirish borasidagi juda ko'p savollarga buxgalteriya hisobi va statistika fani javob berishga qiyinalib qoladi.

Korxonalarni to'g'ri, oqilona boshqarish, uning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo'jalik faoliyatini chuqurroq o'rganishni talab etdi. Bu esa buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berishni talab qildi. Bular esa o'z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelishi uchun obyektiv asos bo'lgan.

Tahlilning elementlari birinchi marta 1880-yillarda chiqa boshlagan «Счетоводство» jurnalida paydo bo'la boshlagan. Keyinchalik bu jumalda juda ko'p maqolalar buxgalteriya balansini tahlil qilishga bag'ishlangan. Shunday qilib, tahlilning ba'zi elementlari mavjud bo'lgan fan «Balansshunoslik» fani paydo bo'lgan.

Bu fanning balansshunoslik deb atalishiga asos bo'lgan, chunki o'sha paytlarda xo'jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan xolos. Balans ma'lumotlariga asosan korxonaning mablag'i yoki ular manbaining ma'lum muddatda o'zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o'zgarishlar nima evaziga sodir bo'layotganligi, ularga qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligi korxonaga egasi uchun muhim bo'lib bordi. Bu esa balansdagi ko'rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi. Tahlilning ilk ko'rinishi «Balansshunoslik» fani shu tariqa shakllana bordi.

Tahlil fanining vujudga kelishida va uning shakllanishida olimlardan V.S.Nemchinov, A.V. Prokofyev, R.Ya. Veysman, I.S. Arinushkin, P.N. Xudyakov kabilarning juda katta xizmatlarini ta'kidlash lozim. Bu mualliflar asarlari asosan o'tgan asrdagi korxonalarning murakkab faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Jumladan, 1883-yilda A. V Prokofevning «Ikki yoqlama buxgalteriya kursi» asari chop etilgan. Ammo bunda maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lim yo'q bo'lsada, biroq balans ko'rsatkichlari faqat nazorat qilish uchun emas, balki tahlil qilish uchun ham kerak, deb ta'kidlangan.

1917-yilga qadar nashr etilgan asarlarga R.Ya. Veysmanning «Hisobshunoslik kursi» kitobini kiritish mumkin. Bu kitobda balans talqiniga bag'ishlangan maxsus qism bo'lib, unda ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Bu kitobda muallif balansning aktiv va passiv qismlaridagi moddalariga izoh berib, ularning real va haqiqiy ekanligini isbotlashga uringan. Birinchi marta «Balans-netto» tushunchalari kiritilgan.

I. S Arinushkin 1912-yilda «Aksioner korxonala balansi» kitobini chop etadi. Bu asar faqat balans moddalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unda balansning tuzilish tartibi, moddalarni baholash yo'llari, xo'jalik faoliyatini yaxshilash usullari yoritilgan. Shunday qilib, XIX asr boshlarida xo'jalik faoliyatini, jumladan buxgalteriya balansini tahlil qilish usullari vujudga keladi, ammo tahlil fani hali mustaqil fan sifatida shakllanmaydi. Shu tufayli tahlil fani, eng avvalo buxgalteriya hisobi fanining bir qismi bo'lib shakllanadi.

Ishlab chiqarish taraqqiyoti inqiroz va raqobatni ham vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxonala faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda buxgalteriya balansi ma'lumotlari yetarli bo'lmasdan qoldi. Buxgalteriya balansi bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarni ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ko'lami kengaydi. Oldin faqat buxgalteriya balansi tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shilib «Hisobot tahlili» vujudga keldi. Bunda buxgalteriya balansidagi ko'rsatkichlar bilan birgalikda «Foyda va zararlar» haqidagi hisobot ma'lumotlaridan ham foydalanildi.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani mustaqil fan sifatida shakllangunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelish tarixi, bu bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi. Shunday qilib tahlil fani vujudga kelguncha bir qancha evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Nihoyat u fan sifatida shakllandi. Endigi vazifa bu fanga to'g'ri nom tanlashdan iborat edi. Bu borada ancha ijodiy tortishuvlar ham bo'ldi. Bir guruh olimlar bu fanning nomini «Iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Bunda ushbu fan korxonaning butun iqtisodini o'rgatadi, deb asosladilar.

Ikkinchi guruh olimlar esa ushbu fanning nomini «Sotsial-iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Shu tufayli ushbu fan iqtisodiy jarayonlarni ijtimoiy (sotsial) jarayondan ajratib bo'lmaydi, deb o'rganadi. Bu ayniqsa, mustaqil O'zbekiston uchun juda katta ahamiyatga ega, chunki biz kuchli ijtimoiy himoyaga asoslangan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'ydik.

Ba'zi olimlar korxonala va tashkilotlar xo'jalik faoliyati faqat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat emasligiga asoslanib, bu fanning nomini «Ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik tahlil» deb atashni ham tavsiya qilib chiqdilar. Bu guruh olimlar xo'jalik faoliyatida texnologik jarayonlar bilan birgalikda texnikadan samarali foydalanish zarurligini isbotlamoqdalar. Buni tahlil fanida o'rganish kerakligini takidlashmoqda. Haqiqatda, korxonala nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, bu fikr to'rg'i. Hozirgi paytda juda ko'p olimlar bu fanning nomini «Xo'jalik faoliyati tahlili» deb atamoqda.

Bunga qo'shimcha ravishda shuni ta'kidlash mumkinki, barcha iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik jarayonlar xo'jalik faoliyati davomida so'dir bo'ladi. Shu tufayli «Xo'jalik faoliyati tahlili» deyilsa, bu korxonaning barcha sohasini o'z ichiga oladi va uni bimalol fanning nomini atashda qo'llash mumkin.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, 1999-yilda ishlab chiqilgan ta'lim andozalarida «Xo'jalik faoliyati tahlili» fani o'miga «Iqtisodiy tahlil» fani kiritilgan. Lekin mazmuni oldingidek qolgan. Shunday ekan, uni hozir davlat andozasiga asoslanib «Iqtisodiy tahlil» deb atash xato bo'lmaydi.

Tahlil fanining vujudga kelish tarixini ko'z oldimizga yaqqolroq keltirish uchun shu sohaga bag'ishlangan adabiyotlarni xronologik jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

XX asr boshlarida tahlilning ba'zi elementlari vujudga kelganligi to'g'risida tegishli ma'lumotlar berildi. Bu o'sha paytlarda chop etilgan quyidagi adabiyotlarda o'z aksini topdi: 1880-yillarda R. Ya Veysman tomonidan «Курс счетоводство» kitobi nashr etildi. Bunda maxsus bob «Разбор балансов» deb nomlanib, maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lib, balansning moddalari ancha chuqur talqin etilgan.

1920-yillarda olimlardan P. N Xudyakov «Анализ баланса» va «Популярные очерки балансоведения» (1929-у) kitoblarini nashrdan chiqardi. 1926-yilda Galperinning «Учебник балансоведения», shu yilda A. P Rudanovskiyning «Построенные балансы» kabi kitoblari chop etildi.

30-yillarga kelib tahlilning ko'lami kengaya bordi. Tahlil qilish uchun faqat buxgalteriya balansi moddalari emas, balki xo'jalik faoliyatining boshqa ko'rsatkichlari ham tahlil qilina boshlandi. Natijada tematik tahlil vujudga keldi va ba'zi mavzularga bag'ishlangan adabiyotlar nashrdan chiqa boshladi. Bunga misol qilib A.P.Aleksandrovskiyning «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 у.), N.R. Veysmanning 1934-yilda nashrdan chiqqan «Счетный анализ», shu yili nashr etilgan A.Ya. Lokshinning «Анализ отчёта», S.K. Taturning «Анализ отчёта промышленных предприятий», 1935-yilda chop etilgan M.X. Jebrakning «Принципы организации анализа себестоимости» kitoblarini keltirish mumkin.

U 1940-yillarga kelib «Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» fani fan sifatida to'liq shakllandi. Unga bag'ishlangan yirik darsliklar vujudga keldi va oliy-o'quv yurtlarida mustaqil fan sifatida o'tila boshlandi. Bu xayrli ishda professorlardan S.K. Tatur, N.R.Veysman, I.A. Sholomovich, M.S. Rubinov, M. I Bakanov kabi olimlarning xizmatlari katta. Jumladan, 1940-yilda S.K. Tatur «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», M.S. Rubinov «Основы учёта и анализа хозяйственной деятельности промышленного предприятия», 1952-yilda M.I.Bakanov, I.A. Sholomovich bilan hamkorlikda «Анализ хозяйственной деятельности предприятий» nomli yirik darsliklar chop ettirdi.

1950-yillar ham tahlil fanining rivojlanishida asosiy bosqich bo'ldi. Shu yillarda sanoat korxonalarida tahlil qilish fani yanada ravnaq topdi. Bunga yuqorida nomari zikr etilgan olimlar bilan birgalikda I.I. Poklad o'zining «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий»,

S.B.Barngols «Оборотные средства промышленных предприятий» (1957 у.), I.V.Valuyev «Баланс металлургического завода и его анализ» (1954 у.), A.Sh.Margulis «Баланс промышленного предприятия» kitoblari bilan katta hissa qo'shdilar.

60-70-yillarga kelib tahlilning alohida turlari vujudga keldi. 1976-yilda S.K. Tatur tahriri ostida Moskva davlat universiteti olimlari «Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством» kitobini chop etdi. 1973-yilda B.I. Maydanchik «Сравнительный экономический анализ в машиностроении» kitobini, 1974-yilda A.D. Sheremet «Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии)» kitobini chop etdilar.

80-yillarning asosiy hususiyati shundaki, bu davrda iqtisodiy tahlil fanining nazariyasini yaratish bo'yicha hududiy maktablar vujudga keldi. Jumladan Moskvada M.I. Bakanov va A.D. Sheremet rahbarligidagi maktab. Bular «Теория экономического анализа» kitobini qayta nashrdan chiqardilar. Minsk olimlaridan V.V.Osmolovskiy, V.I. Strajev, L.I. Kravchenko, L.L. Ermolovich, Yu.I. Busigin, N.A.Rusak hamkorlikda 1989- yilda «Теория анализа хозяйственной деятельности» darsligini yaratdi. Kiyevlik olimlardan I.I. Karakov va V.I. Samborskiy hamkorligida 1989- yilda «Теория экономического анализа» degan darslik paydo bo'ldi. Endilikda barcha mustaqil hamdo'stlik davlatlarida «Хо'jalik faoliyati tahlilining nazariyasi», mustaqil fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitilmoqda. Bu albatta xo'jalik faoliyatini boshqarishda, uning moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlashda eng muhim tadbirlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, iqtisodiy tahlil ham yangilanish davrini boshidan kechirmoqda.Uning mazmuni rejaning bajarilishini tahlil qilishdan jahon andozalari talablariga javob beradigan ko'rsatkichlarni o'rganishga qaratilmoqda. Bu borada ijtimoiy mahsulotdan ichki yalpi mahsulot va shundan kelib chiqadigan ko'rsatkichlar tizimiga o'tish ko'zda tutilmoqda.

2.2. Iqtisodiy tahlil fanining O'zbekistonda yaratilish tarixi

Mustaqil respublikamiz o'zining mustaqil fanlariga va har bir fan o'zining yaratilish tarixiga ega bo'lishi lozim. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani boshqa fanlar singari O'zbekistonda ham o'z tarixiga ega. Bu fan sobiq ittifoq tarkibidagi boshqa Respublikalar singari O'zbekistonda ham uning tarkibida shakllandi.

1970-yillarda Samarqandda prof. I.T. Abdukarimov rahbarligida tahlil maktabi tarkib topdi. Natijada Samarqand kooperativ instituti bazasida shu fanning ravnaqiga, uning nazariy va amaliy muammolariga bag'ishlangan bir qancha ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazildi.

70-yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida tanila boshlandi va kengaydi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973-yilda «O'qituvchi» nashriyotida N.A. Xan tomonidan tayyorlangan «Qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik faoliyatining analizi» nomli oliy o'quv yurtlari uchun

darslik chop etildi. 1979-yilda O. Mahmudovning «Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish» nomli o'rta maxsus o'quv yurtlariga mo'ljallangan o'quv qo'llanma ham o'zbek tilida chop etildi. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar respublikamizda iqtisodiy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

Ammo respublikamizda qishloq xo'jalik institutlaridan tashqari barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida maxsus fanlar, jumladan, iqtisodiy tahlil fani ham rus tilida o'rganilar edi. Shu tufayli qishloq xo'jaligidan tashqari sohalarda barcha asarlar rus tilida tayyorlandi va chop etildi. 1973- yilda prof. I.T. Abdukarimov va dots. M.Q.Pardayevlar tomonidan «Kooperativ savdoda mehnat ko'rsatkichlari tahlili» nomli kitobi Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. Bu bilan samarqandlik olimlar tematik tahlil rivojlanishiga yana bir qutlug' qadam qo'ydi.

80-yillar O'zbekistonlik, ayniqsa, Samarqandlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev va A.A. Abdiyevlar hamkorligida «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bu albomning birinchi qismi «Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari»ga bag'ishlangan bo'lib, barcha mavzular tegishli tizmalarda tushunarli qilib tasvirlangan. Ushbu albomning ikkinchi tomi «Kooperativ savdoda iqtisodiy tahlil» nomi bilan ataladi. Bunda kooperativ savdo korxonalari xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili» mavzusiga bag'ishlangan. Albomning 4-tomi matlubot kooperatsiyasi tashkilotlarida barcha tarmoqlardan hisobot qabul qilingandan keyingi o'tkaziladigan tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Bu «Moliyaviy holatining tahlili» deb nomlangan va bunda barcha soha bo'yicha moliyaviy holatning qanday ahvolda ekanligi to'g'risida xulosa qilishga bag'ishlangan.

Samarqandlik olimlar tahlilning yangi shakli - kompleks tahlil usullarini ishlab chiqishga kirishdi. Natijada 1983-yilda prof. I.T. Abdukarimov tahririda M.Q. Pardayev va Yu.S. Sattarovlar tomonidan tayyorlangan «Chakana savdoda mehnat samaradorligini kompleks baholash» bo'yicha uslubiy tavsiya yuzaga keldi.

Kompleks tahlil bo'yicha Samarqandlik olimlarning maqolalari ittifoqda chiqadigan jumallarda chop etilishi ularning nufuzini yanada oshiradi. Bunda mualliflar samaradorlikni kompleks tahlil qilish va baholash masalalarini ko'tarib chiqdi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi samarqandlik olimlarni o'zbek tilida darslik yozishga da'vat etdi. 1989-yilda I.T. Abdukarimov, M.K. Pardayev, A.A. Abdiyev va V.I. Abdukarimovlar tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» mavzusida birinchi marta o'zbek tilida darslik vujudga keldi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu esa olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab etadi. 1991-yilda I.T.Abdukarimov, M.Q. Pardayev va Sh.U. Haydarovlar hamkorlikda «Yangi xo'jalik yuritish sharoitida kooperativ savdoda daromadlar tahlili» risolasini chop etdi. Bundan

tashqari A.X. Shoalimovning 1992-yilda «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyatining tahlili» o'quv qo'llanmasi, 1993-yilda Z.N. Qurbonovning «Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdoda buxgalteriya uchyoti va iqtisodiy tahlil» monografiyasi ham chop etildi.

1995-1999-yillarda O'zbekistonda «Iqtisodiy tahlil» fanining asosiy sohasi bo'lgan moliyaviy tahlilga bag'ishlangan bir qancha adabiyotlar chop etildi. Bular jumlasiga M.Q. Pardaevning «Moliyaviy tahlil metodologiyasi» (Samarqand, 1997), A.Ibrohimovning «Moliyaviy tahlil» (T.: Mehnat, 1995) I.T. Abdulkarimovning «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998, ikkinchi nashri 1999), I.O. Voljin va V.V. Ergashboevlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998), M.Q. Pardayev va B.I. Isroilovlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999) kabi kitoblarni kiritish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, respublikamizda iqtisodiy tahlil fanining ravnaqi o'ziga xos tarixga ega. Bu fan borasida tegishli maktab shakllangan. Biroq, bu fanning ravnaqi, uning kelajagi oldinda.

2.3. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati

Iqtisodiy tahlil dialektikani o'rganishning muhim vositasi hisoblanadi.

Ma'lumki, bilish nazariyasi shunga asoslanganki, u ham bo'lsa, obyektiv (mavjud) dunyoni bilishdir. Bu degani bilish jarayoni dialektik xususiyatga ega bo'lib, voqelikning in'ikosidir. Bilish nazariyasining mantiqiyliги dialektik tarzda quyidagi formulada aks etadi, ya'ni: jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot. Bunda jonli mushohada bilishning birinchi bosqichi bo'lib, u o'rganiladigan hodisalarning tashqi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Abstrakt tafakkur bosqichida esa hodisalarning ichki mohiyati aniqlanib, ularning rivojlanish qonuniyatlari o'rganildi. Lekin haqiqatni bilishning mezoni - amaliyotdir. Shu kabi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish ham uch bosqichli bilish nazariyasiga asoslanadi. Bunda jonli mushohada bosqichida xo'jalik yuritishni bevosita iqtisodiy axborotlar tizimi orqali idrok etiladi. Bu o'rinda iqtisodiy axborotlar tizimiga shunday talablar qo'yiladiki, bular bilish nazariyasining ikkinchi bosqichi - abstrakt tafakkurga ko'p jihatdan bog'liq.

Aynan u dominant (asosiy) rolni o'ynaydi. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda na mikroskop, na kimyoviy reaktivlardan foydalanish aslo mumkin emas, uni ham buni ham tafakkur kuchi bajaradi.

Iqtisodiy hodisalarni o'rganish jarayonida dialektik bilish usuli- analiz va sintez usullaridan foydalaniladi. Analiz grekcha «Analysis» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish, degan ma'noni bildiradi. «Sintez» grekcha «Syntnesic» so'zidan olinib umumlashtirish, degan ma'noni bildiradi.

2.4. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funksiyasi

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarish potensialidan (salohiyatidan, imkoniyatidan) oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlari tejash va ishlab chiqarishni

boshqarish bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismidir. Bu muhim vazifalarni bajarish uchun korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Iqtisodiy tahlil korxonalarini boshqarish tizimida oraliq bosqichni egallaydi. Bu jarayonni ushbu formula orqali ifoda etish mumkin:

$$I \rightarrow A \rightarrow Q \rightarrow T \rightarrow II \rightarrow A1 \rightarrow Q1 \rightarrow T1, \dots$$

Bu yerda:

I - informatsiya (axborot) bo'lib, uni buxgalteriya hisobi va hisobot, operativ (tezkor) hisob va hisobot, statistik hisob va hisobot, biznes-reja hamda hisobdan tashqari ma'lumotlar;

A - tahliliy bosqich;

Q - tahlil natijalari asosida qarorlar qabul qilish;

T - qarorlarni ishlab chiqish kanallarida tatbiq etish;

II - bajarilmagan qarorlar;

A1 - qayta tahlil qilish.

Binobarin, ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida uch bosqichni ko'rsatish mumkin:

1. Axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tayyorlash.

2. Obyektning holatini iqtisodiy tahlil qilish va tahlil natijalari asosida takliflar kiritish.

3. Optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish.

Qabul qilingan qarorlarning samarasi va sifati tahlilning o'z vaqtida hamda tezkor tarzda o'tkazilganligiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu yerda asosiy vazifa aynan shu uch bosqichni bir-biri bilan uzviy ravishda bog'lash hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning ikki xil yo'nalishini ko'rsatish mumkin:

1. Korxonalar, assotsiatsiyalar va konsernlarning xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish.

2. Xalq xo'jaligini tahlil qilish. Bunda iqtisodiy tumanlar, viloyatlar va butun respublika xalq xo'jaligini tahlil qilish tushuniladi.

Shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligini tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o'rin olmagan bo'lib, iqtisodiy nazariya va tarmoqlar makroiqtisodiy kurslarida o'rganiladi. Holbuki, korxonalarini iqtisodiy tahlil qilish fani iqtisodiy fanlar qatoridan o'ziga xos mustaqil o'rin olgan. Bozor iqtisodiyotini qurish ko'p jihatdan ishlab chiqarishni boshqarishni muttasil takomillashtirish, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, ichki xo'jalik rejasini tuzish va uni takomillashtirish, korxonalar va xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida bir butun iqtisodiy siyosat olib borishni taqozo etadi. Xususan, Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorlari materiallarida aynan, shu muhim masalalarni izchillik bilan amalga oshirish ko'p bor ta'kidlanadi.

Binobarin, bu qarorlarni bajarish o'z navbatida xo'jalikni boshqaruvchi idoralarni yana ham ishlab chiqarishga yaqinlashtirishni, iqtisodiy bo'linmalar o'rtasidagi huquq

va majburiyatlarni yana ham aniq chegaralashni, boshqaruv apparati ishining tezkorligi va ixchamligini oshirishni taqozo etadi. Demak, hisob va iqtisodiy tahlil xo'jalikni boshqarishda asosiy vosita bo'lishi kerak. Binobarin, mahsulot ishlab chiqarish jarayoni va natijalari kundalik hisob va hisobotda o'z aksini topadi. Bu o'rinda korxonalarining ish faoliyati to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari xo'jalikni boshqarishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi, xalq xo'jaligi istiqbol rejalarini tuzish uchun va korxonalarining xo'jalik va moliyaviy faoliyatini tahlil qilish uchun har tomonlama asoslangan va aniq ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Demak, iqtisodiy tahlil korxonalar faoliyatini nazorat qilishda, xo'jalik hisobini mustahkamlashda, iqtisodiy tejamni o'tkazishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, ilg'or tajribalarni tarqatishga, ish faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarga barham berishda va ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi.

2.5. Iqtisodiy tahlilning asosiy (prinsiplari) tamoyillari

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish uchun asos qilib olingan quyidagi tamoyillar mavjud:

1. Obyektning holatini dastlabki iqtisodiy nazariya jihatidan tahlil qilishning zarurligi, o'rganiladigan hodisalarning mohiyati va bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

2. Tahlilning kompleks xarakterga ega ekanligi hamda o'zaro bir-biriga uzviy ravishda bog'liq tahliliy ko'rsatkichlar tizimining qo'llanishi.

3. Iqtisodiy ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash jarayonida o'rganiladigan hodisalarni guruhlashtirish va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdor va sifat belgilariga qarab turkumlash.

4. Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda taqqoslash usulining ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdagi ahamiyati.

5. Tahlil natijalari asosida ilg'or tajribalarni keng yoyish va ommani korxonalarini boshqarishga yana ham keng jalb etish.

6. Korxonalarini boshqarishda hisob va hisobotning hal qiluvchi roli, ularning iqtisodiy tahlilda asosiy axborot manbai ekanligi.

Yuqorida qayd etilgan tamoyillar iqtisodiy tahlilning shakllanishiga va uning rivojlanish jarayoniga asos bo'ldi.

2.6. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad rezervlarni aniqlashdir. Rezervlarni aniqlashni osonlashtirish uchun ularni ilmiy asosda turkumlash zarur. Rezervlar quyidagilardan iborat: xalq xo'jaligi, tarmoq, regional (yondosh) va ichki xo'jalik rezervlari. Aytaylik, mashinasozlik sanoatida mahsulot tannarxini arzonlashtirish borasida bo'lgan katta rezervlardan biri - rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish hisoblanib, bu o'z navbatida kimyo sanoatini yanada rivojlantirishni taqozo etadi. Shu sababli bunday rezervlar xalq xo'jaligi rezervlari qatoriga kiradi. Ixtisoslashtirish darajasini oshirish esa tarmoq rezervlari qatoriga kirib, u asosan vazirliklarga bog'liqdir. Regional rezervlarga, aytaylik, bir ma'muriy rayonda

joylashgan turli boshqarmalarga qarashli sanoat korxonalarini kooperativlashtirish misol bo'la oladi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari, (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlil fanining shakllanishi va rivojlanish tarixi, iqtisodiy tahlilning korxonalarni boshqarish tizimidagi tutgan o'rini, ishlab chiqarish jarayonidagi bosqichlarni tahlil qilish uchun asos qilib olgan tamoyillarni hamda iqtisodiy tahlilning ichki xo'jalik imkoniyatlarni axtarib topishdagi ahamiyatini bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlilning dastlabki boshlang'ich davri.
2. O'zbekistonda iqtisodiy tahlilning holati.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariyasi, uslubi va usullarining takomillashishi.
4. Iqtisodiy tahlil va bilish nazariyasi.
5. Bilish nazariyasi falsafasining (ulkan) uslubiy bo'limi.
6. Bilish nazariyasi barcha fanlarni o'rganishda uslubiy asos ekanligi.
7. Bilish obyekti va subyekti hamda ularning dialektik birligi.
8. Obyektiv (mavjud) dunyoni bilish jarayonining bosqichlari - jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot.
9. Iqtisodiy tahlil va dialektikaning asosiy tamoyillari.
10. Iqtisodiy tahlil - amaliy fan.
12. Umumnazariy jihatdan analiz, sintez, deduksiya, induksiya tushunchalarining mohiyati.
13. Iqtisodiy tahlil va iqtisodiy nazariya.
14. Iqtisodiy tahlilning tamoyillari.

Asosiy adabiyotlar

1. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.
2. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебное пособие. М: ИНФРА, 2008 .
3. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2005.
4. Pardayev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. -S.: Zarafshon, 2001.
5. www.uz- (Milliy axborot agentligi).
6. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

III bob. IQTISODIY TAHLILNING MAZMUNI PREDMETI VA VAZIFALARI

3.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti

Fanning predmeti deganda, shu fanda nima o'rgatilishi tushuniladi. Har qanday mustaqil fan o'zining predmetiga ega. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga keng ma'noda qaraydigan bo'lsak, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan obyekt (korxonalar, birlashmalar, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyati, konsernlar, korporatsiyalar kabilar) xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini (iqtisodiy, ijtimoiy, texnik, texnologik va h.k.) o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkon boricha boshqa fanlarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Xo'jalik faoliyati tahlili (kelgusi matnlarda faqat iqtisodiy tahlil yoki tahlil ham deb yuritiladi) fanning predmeti tom ma'noda tahlil qilinayotgan ob'ektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo buxgalteriya hisobi, statistika, moliya va kredit, audit, marketing, menejment kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir. Bu fanlar ham xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning u yoki bu jihati o'rgatadi. Demak, har bir fanning, shu jumladan xo'jalik faoliyati tahlili fanining o'ziga xos va mos jihati, unga tegishli predmetni aniqlab olishi lozim.

Tahlil fani xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ammo bu jarayonlarning sodir bo'lish payti emas, balki uning natijasini o'rganadi. Obyektida sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar uning biznes rejasida ko'zda tutilgan ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan hujjatlashtirish bilan buxgalteriya hisobi, statistika kabi fanlar shug'ullanadi. Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda (oy, chorak, yil) jamlanib boriladi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa aynan ana shu tuzilgan hisobotlarga, jamlangan hujjatlarga asoslanadi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanining predmeti, xo'jalik faoliyatida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) orqali uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganishdan iboratdir.

Tahlilning predmetida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar o'rgatmaydi. Bu faqat tahlil fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil etadi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida obyektiv va subyektiv omillarni o'rganish lozimligi qayd qilinishi bejiz emas.

Tahlilning predmetini o'rganishda faqat sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan cheklanib qolish mutlaqo yetarli bo'lmas edi. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birgalikda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf etish va shu orqali tahlil qilinayotgan obyektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir bo'lgan va bo'layotgan jarayonlarga to'g'ri baho berib, bo'ladigan jarayon andozasini ham chizib berishni taqozo etadi.

Shu tufayli tahlilning predmeti o'tgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Ko'rsatkichlar esa asosan ma'lumotlar manbaida (rejalarda, me'yorlarda, hisobotlarda va h.k.) o'z aksini topadi. Obyektida iqtisodiy jarayonlar yakka-yakka bo'lib emas, balki bir-biriga dialektik bog'liq ravishda birdaniga sodir bo'ladi. Uning har bir jihati alohida ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini o'rganishda bitta ko'rsatkich emas, balki ko'rsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydalaniladi. Bu esa o'z navbatida tahlil predmetini o'rganishda ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar sistemasiga asoslanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Juda ko'p iqtisodiy fanlar mavjud. Lekin ularning ichida tahlil fani xo'jalik faoliyatining natijasiga odilona baho bera oladi. Undagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarga omillar ta'sirini aniqlaydi. Shularga asosan xo'jalik faoliyatini yaxshilash yo'llarini ishlab chiqadi. Bu xususiyatlar faqat tahlilga xos bo'lganligi uchun ham uning predmetida natijaga to'g'ri baho berish va yaxshilash yo'llarni ishlab chiqish tegishli o'ringa ega.

Shunday qilib, tahlil fani mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, o'zining betakror predmetiga ega. Tahlilda o'rganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda o'rganilmaydi va takrorlanmaydi. Shu tufayli har bir mustaqil fan singari tahlil fanining ham o'ziga xos predmeti shakllandi, tarkib topdi, nazariy jihatdan boyib, yildan-yilga aniqliklar kiritilib takomillashib bormoqda.

Har qanday fanning obyekti bo'lishi lozim. Ammo shu fanning nazariyasiga bag'ishlangan eng so'nggi adabiyotlarda ham bu masala yetarlicha yoritilmagan. Shu tufayli fanning predmeti bilan obyektini ko'p hollarda bir xil tushunchalar deb qaraladi. Bu esa o'z navbatida nazariy jihatdan asossiz, chalkash xulosalarga olib keladi.

Har qanday fanning obyekti uning predmeti qayerlarda amalga oshishini ko'rsatadi. Tahlil fanining predmeti hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda ko'p mulkchilikka asoslangan barcha yuridik va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatida mujassam. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fanining obyektiga davlat, jamoat tashkilotlari, korporatsiyalar, tres'lar, birjalar, korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar kiradi.

Bu obyektlar iqtisodiy asosi jihatidan davlat, jamoa, kooperativ, aksiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko'rsatadigan obyektlarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi o'ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu mustaqil yo'l bilan hamma sohada, xususan milliy hisoblar tizimida ham

jahon anдозalariga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Bu esa o'z navbatida, mulk shaklidan qat'i nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo etadi.

Obyektning (makonning) va davrning (zamonning) qanday bo'lishidan qat'i nazar ushbu fan predmetining mohiyati o'zgarishligi, obyekt esa tahlilning qaysi makonda o'tkazilishiga qarab o'zgarib turishi mumkin. Shu jihatdan uning predmeti obyektidan mazmun va mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

3.2. Iqtisodiy tahlil mazmuni

Iqtisodiy tahlil o'z mazmuni jihatidan turlichadir. Tahlilning ikki xil yo'nalishi mavjud: moliya - iqtisodiy va texnik - iqtisodiy. Moliya-iqtisodiy tahlilda biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir ko'rsatuvchi (texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish) kabi omillar o'rganilmaydi. Texnik-iqtisodiy tahlilda esa texnika va texnologiya hamda ishlab chiqarishni tashkil etishga oid hamma masalalar har tomonlama va chuqur o'rganilib, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko'rsatgan ta'siri ham aniqlanadi.

Shuning uchun texnik - iqtisodiy tahlil korxonalaridagi mavjud barcha rezervlarni to'la va har tomonlama aniqlashga imkon beradi.

Tahlil korxonasi va uning bo'linmalari faoliyatining hamma tomonlarini o'z ichiga olgan umumiy hamda ishning qandaydir biror tomoni yoki korxonaning bir necha bo'g'inlarini o'z ichiga olgan tanlanma (tematik) bo'ladi. Shuningdek, yirik masalalarga bag'ishlangan, korxonaning kundalik ishini o'rganishga va ichki imkoniyatlarini topishga qaratilgan tezkor tahlil bo'ladi.

Tekshiriladigan ob'ektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlil qilish quyidagilarga bo'linadi: ishchi o'rin, sex ichida, sex, korxonasi va tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo. Tahlilda rezervlarni aniqlash ko'lamini quyidagilardan iborat: ichki korxonasi va korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo rezervlar.

Qabul qilinadigan qarorlarning xarakteriga qarab, tahlil quyidagilarga bo'linadi: dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli. Bulardan, nazariy va amaliy jihatdan eng takomillashtirilgani yakuniy tahlil hisoblanadi (korxonalarining yillik hisobotiga asosan).

Tahlil o'tkazish muddatlari (har kuni, bir oyda va bir yilda) yoki zarur bo'lishiga qarab ahyon-ahyonda olib borilishi mumkin.

Iqtisodiy tahlil o'tkazishning 3 bosqichi mavjud:

1) korxonasi faoliyatining umumiy iqtisodiy natijalarini ko'rib chiqishdan boshlanadi, chunki u ishning samaradorligini aniqlash, o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishlarni, shuningdek, bir korxonasi ishini boshqasi bilan taqqoslash hamda korxonasi faoliyatining boshqa tomonlarini bilish imkonini beradi;

2) biznes-rejaning bajarilish darajasiga ta'sir etuvchi eng muhim omillarni tekshirish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash;

3) tahliliy tekshirishlar natijalarini umumlashtirish va shu asosda butun rezervlarni o'z ichiga olgan yig'ma rezervlarni hisoblash (to'plam rezervlar).

3.3. Iqtisodiy tahlilning vazifalari

Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) biznes-rejaning qanchalik realligi (mavjudligi) va ilmiy jihatdan asoslanganligiga baho berish;
- 2) xalq xo'jaligini rivojlantirishning joriy va istiqbol rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar bazasini aniqlash;
- 3) biznes-rejasining bajarilishiga obyektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalariga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratib aniqlash;
- 4) ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash (bu o'rinda tahlilning samarasi, birinchidan, aniqlangan rezervlarni butun nazariy jihatdan asoslangan rezervlarga nisbati va ikkinchidan, amalga oshirilgan rezervlarning aniqlangan rezervlarga nisbati bilan belgilanadi);
- 5) korxonalarining xo'jalik faoliyatida kutiladigan natijalarni oldindan aniqlash;
- 6) tahlil materiallariga asosan ishlab chiqarishda aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha o'quv adabiyotlarida mamlakatimiz va xorijiy mualliflar tomonidan berilgan ta'riflarni, ularning farqlanadigan tomonlarini, iqtisodiy tahlilni eng muhim vazifalarni uning o'z mazmuni jihatidan yo'nalishlarini hamda uni o'tkazishning bosqichlarini bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan kelib chiqqan holda uning tavsifi.
2. Iqtisodiy tahlil qilishda 2 tur yo'nalishda - boshqaruv (ichki) va moliyaviy (tashqi) tahlilning vazifalari.
3. O'rganiladigan masalalarning ko'lamiga qarab tahlilning umumiy va tanlama (tematik) turlari.
4. Tekshiriladigan obyektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlilni o'tkazish obyektlari, ish joyi, ishlab chiqarish uchastkasi (joyi), sex, korxonona, uyushma, tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo.
5. Rezervlarni aniqlash ko'lamiga qarab korxonona ichidagi, korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo tahlilning tavsifi.
6. Qabul qilinadigan qarorlarning xususiyatlariga qarab dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli tahlilni o'tkazish.
7. Tahlil o'tkazish muddatlar bo'yicha: har kuni, o'n kunda, bir oyda, uch oyda, bir yilda olib borish.
8. Iqtisodiy tahlilning korxonalarini boshqarish tizimida tutgan o'rni va vazifalari.
9. Iqtisodiy tahlilning predmeti.

10. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berish xususida mavjud munozarali masalalar.

11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning vazifalari.

12. Fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning tutgan o'ri.

13. Iqtisodiy tahlil va audit.

Asosiy adabiyotlar

1. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.

2. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебное пособие. –СПБ.: Питер, 2007.

3. Pardayev M.Q., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili: O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.

4. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi: O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jang'armasi, 2005.

5. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

6. www.msu.ru – (MDU).

IV bob. IQTISODIY TAHLILNING USLUBI VA UNDA QO'LLANILADIGAN AN'ANAVIY USULLAR

4.1. Iqtisodiy tahlil uslubi

Iqtisodiy tahlilning uslubiy asoslari dialektika va iqtisodiy nazariya faniga tayanadi.

Tahlil uslubi deganda esa, biznes-rejaning bajarilishiga va mahsulot hajmining o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sistemali va kompleks tarzda o'rganish, o'lchash va umumlashtirish usuli bo'lib, ular hisob, hisobot va hisobdan tashqari ma'lumotlarni maxsus usullar orqali qayta ishlanilib, amalga oshirilishi tushuniladi.

Ma'lumki, tahlil qilinayotgan obyektning faoliyatiga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilda omillar deganda u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar nazarda tutiladi. «Sabab» termini nisbatan keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, ana bu kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar, deb ataladi.

Xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish rezervlar deb ataladi.

Deduktiv usul asosan moliya-iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi. Bunda avvalo xo'jalik faoliyatini belgilovchi umumiy ko'rsatkichlar o'rganilib, so'ngra ular bo'laklarga bo'linadi. Ko'rsatkichlarni bo'laklarga bo'lish aslini olganda tahlil demakdir.

Induktiv usul ko'pincha texnik-iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi, ya'ni avval, ayrim olingan ish uchastkalaridagi ko'rsatkichlar har tomonlama tekshirilib, so'ngra ana shu aniq ko'rsatkichlardan korxonaning xo'jalik faoliyatini belgilovchi umumlashgan iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasiga chiqiladi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil usuli mazkur predmetni o'rganish jarayoniga umumiy jihatdan yondoshishdir. Shu sababli tahlil usulini unga bo'ysinuvchi maxsus usullari bilan aralashtirib bo'lmaydi. Zero, aniq shart - sharoit natijasida u yoki bu usullarning o'zgarishi ehtimoldan xoli emas.

4.2. Iqtisodiy tahlil uslubining o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy tahlil usulining eng muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) Xo'jalik faoliyatiga ta'sir etuvchi texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil qilish va barcha omillarni tekshirishni muntazam va kompleks tarzda o'tkazishga yondoshish, tahlil usulining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda muntazam tahlilni kompleks tahlil bilan almashtirish aslo mumkin emas. Obyektning ierarxik usul (bo'ysunish tartibi) orqali boshqarish, masalan, sex korxonaning, korxonalar birlashmaning, birlashma tarmoqning bir qismi va hokazo sifatida o'rganish sistemali tahlilga misol bo'ladi.

Iqtisodiy tahlil va xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bir gap emas. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish iqtisodiy tahlilning bir bo'lak hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil

boshqarishning uchala darajasi bilan bog'liq (xalq xo'jaligi, tarmoq, korxonalar) xo'jalik faoliyatini tahlil qilish esa faqat uchinchi darajadagi boshqarish bilan bog'liq.

Xo'jalikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'lchash orqali biznes-rejaning bajarilishi, xo'jalik boshqarishning samaradorligi hamda korxonalar faoliyatidagi asosiy va hal qiluvchi masalalar aniqlanadi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish orqali korxonaning xo'jalik yuritish borasidagi faoliyatiga baho beriladi hamda barcha rezervlarning yig'ma hisobi aniqlaniladi.

2) Tahlil usulining o'ziga xos xarakterli xususiyatlaridan biri-iqtisodiy ko'rsatkichlarning har tomonlama bir-birlari bilan sababiy bog'lanishida ekanligidir. Bu borada tahlilning vazifasi ana shu sabablarni aniqlashdir. Shuni ta'kidlash kerakki, hatto ayrim olingan iqtisodiy ko'rsatkichga bir qancha sabablar ta'sir ko'rsatadi. Binobarin, bu sabablar harakatini aniqlash juda ham murakkabdir. Shu sababli asosiy va hal qiluvchi sabab va omillar ta'sirini aniqlash lozim. Shunday qilib, tahlilning dastlabki sharti xo'jalik faoliyatiga ta'sir etuvchi sabablarni iqtisodiy belgilariga qarab to'g'ri turkumlash zarur. Masalan, tovar mahsuloti hajmining o'sish sur'atiga ta'sir etuvchi omillar uch guruhga umumlashtiriladi:

1) mehnat omillari. Bunga korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi kiradi;

2) mehnat vositalari omiliga esa korxonaning asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, strukturasi (tuzilishi), o'sish sur'atlari, texnik holati va ulardan foydalanishning samaradorlik darajasi singari masalalar kiradi.

3) mehnat predmetlari omillari. Bularga korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligi, ulardan foydalanish, samaradorlik darajasi kabi masalalar kiradi. Yuqorida sanab o'tilgan omillar o'ziga xos mustaqil ma'noga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Chunonchi, mehnat unumdorligining o'sishi ishchilar malakasi va ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). So'ngra, mehnat unumdorligi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat qurollari omillari), hamda xom ashyo va materiallardan tejamlorlik va oqilona foydalanish (mehnat predmetlari omillari)ga bog'liq. O'z navbatida har bir guruh omillari tarkibiy qismlarga bo'linadi. Chunonchi, mehnat omillari-miqdor va sifat ko'rsatkichlaridan iborat. Bu erda miqdor ko'rsatkichiga ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni kirsa, sifat ko'rsatkichiga mehnat unumdorligi darajasining o'sishi misol bo'ladi. So'ngra bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumdorligi:

- bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunlariga;

- o'rtacha ish kunining uzunligiga;

- bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumiga bog'liq. Ko'rinib turibdiki, bir ko'rsatkich ikkinchi bir ko'rsatkich bilan uzviy ravishda bog'lanishda bo'lib, o'ziga xos bir butun zanjirsimon shakl hosil qilar ekan.

4.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari

Tahlilning usuli unga bo'ysinuvchi maxsus usullar orqali ifodalaniadi.

Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda turli maxsus usullar qo'llaniladi. Shulardan eng asosiy lari quyidagilardir:

a) taqqoslash usuli - korxonalar faoliyatini tahlil qilishning eng asosiy usulidir, zero «barcha narsalar taqqoslashda aniqlanadi». Taqqoslash usullari quyidagilar:

- haqiqatdagi ko'rsatkichlarni biznes-reja darajasidagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslash natijasida biznes-rejaning bajarilish darajasi va sifati aniqlanadi;

joriy yilda amaldagi ko'rsatkichlarni o'tgan davr hisoboti bilan taqqoslash natijasida ishlab chiqarishning o'sish sur'ati aniqlanadi;

- ishlab chiqarishda eng mukammal namunaga ega bo'lgan korxonaning iqtisodiy modeli bilan taqqoslash. Bu o'rinda taqqoslash kompleks tarzda olib borilmaydi, balki ushbu korxonaning ayrim ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. Masalan, dastgohlardan foydalanish koeffitsiyenti yoki aytaylik, moddiy resurslardan foydalanish darajasi bo'yicha. Hozirgi vaqtda sanoat korxonalarida taqqoslama tahlil usulining bir ko'rinishi bo'lgan korxonalararo taqqoslama tahlil usuli katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bu usul ilg'or ishlab chiqarish tajribalarini yoyish maqsadida aloqador bo'lgan turli korxonalar ishining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslab ko'rishga asoslanadi;

- korxonalar ishining yakuni, ilg'or texnik - iqtisodiy me'yorlar, o'tgan davr hisoboti ayrim davrlarda qilingan ishlarning eng yaxshi natijalari ushbu korxonaning ilg'or uchashtalaridagi ish natijalari, korxonalar hamda ushbu tarmoqdagi ilg'or ishchilarning ish natijalari bilan taqqoslash;

ushbu korxonaning ko'rsatkichlari tarmoq bo'yicha aniqlangan o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Bunda korxonaning tarmoq miqyosida tutgan o'rni belgilanadi:

b) guruhlashtirish. U har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshirishning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Guruhlashtirish, ayniqsa, amaliy jihatdan ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Masalan, yuqorida ta'kidlanganidek tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi omillarni guruhlashtirish (mehnat, mehnat vositalari va mehnat predmetlari omillari) misol bo'ladi. Guruhlashtirish yana ushbu belgilarga ham qarab qo'llaniladi. Masalan, tashqi va ichki omillar, ijtimoiy va individual, tahlil qilinayotgan obyektga bog'liq hamda bog'liq bo'lmagan omillar va hokazo;

v) yetakchi halqani ajratib qo'yish usuli. Korxonalar faoliyati tahlil qilinayotgan vaqtda nihoyatda ko'p dalil va hodisalar uchraydiki, ularni to'la tahlil qilish imkonini yo'qligi uchun bu usuldan foydalaniladi. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, mehnat unumdorligi darajasiga ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi, biroq ishlab chiqarish sharoitida faqat ikki yoki undan ko'p yetakchi omillar bilan cheklanish mumkin. Bularni hal qiluvchi ahamiyatga molik bo'lgan texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish darajalari bilan aniqlash kifoyadir. Bu usul u yoki bu hodisalarning sababini aniqlashdan tashqari texnikani hamda ishlab chiqarishni tashkil etishni yanada takomillashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi;

g) mutlaq va nisbiy miqdorlar. Mutlaq miqdorlar orqali iqtisodiy ko'rsatkichlarning umumiy hajmi aniqlanadi. Nisbiy ko'rsatkichlar esa biznes-rejaning bajarish darajasini va ishlab chiqarishni rivojlantirish sur'atini belgilaydi. Mutlaq miqdor xo'jalik yuritishning samaradorligini har vaqt ham belgilamaydi. Masalan, ishlab chiqarish borasida barcha shart-sharoit nuqtai nazaridan teng bo'lgan 1-korxonaga, aytaylik, o'tgan yilga nisbatan haqiqatda 200 ming so'mga ko'p foyda oldi, 2-korxonaga 150 ming so'm. Bu raqamlardan 1-korxonaga yaxshi ishlaydi, degan xulosa chiqarish mumkin emas. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarga murojaat etish darkor. Bu erda nisbiy ko'rsatkich rentabellik darajasi hisoblanadi.

Rentabellik darajasi foyda summasining asosiy ishlab chiqarish fondlari va (aylanma) fondlarining qiymatiga taqsimlanib, natijani 100 ga ko'paytirish bilan aniqlanadi. Demak, 1-korxonaga bo'yicha rentabellik darajasi - 30,5% tashkil etadi, 2-korxonaga bo'yicha - 34,5% ni. Shunday qilib, 2-korxonaga 1-korxonaga nisbatan samarali ishlagan, chunki u asosiy ishlab chiqarish fondlaridan yaxshi foydalangan, aylanma mablag'larini tejab sarflash natijasida ularning aylanishini tezlashtirgan va hokazolar;

d) dinamika metodi. Muhim hodisalar, jarayonlarning har birini rivojlanishida, deb qarash kerakligini ko'rsatadi. Demak, bu tahlil qilish jarayonida korxonaga faoliyati rivojlanayotganda, deb qaraladi va bu bilan uning ishidagi ayrim o'zgarishlari ochiladi;

e) indekslar. Ular yordamida ma'lumotlarni qator yillar bo'yicha taqqoslash mumkin. Bu o'rinda bazali va zanjirsimon indekslardan foydalaniladi. Masalan, bazali indeksga mahsulot ishlab chiqarish sur'atining o'sishi misol bo'la oladi. Bunda har yili ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi solishtirib bo'ladigan bahoda o'tgan yillarda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan taqqoslanadi. Bazali indeks bo'yicha hisob qilinganda taqqoslash uchun baza (asos) 100 ga teng, deb olinib, keyingi ko'rsatkichlar ana shu bazali miqdorga foiz yoki koeffitsiyent hisobida olinadi.

jj) bartaraf etish (элиминирование) usuli. Xo'jalik faoliyatiga yuqorida aytib o'tilganidek juda ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi: asosiy, qo'shimcha, tashqi va hokazo. Bu usul yordamida ushbu omillarni bir-biridan ajratib, alohida tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu usul turli usullar bilan amalga osoniriladi, jumladan, zanjirli bog'lanish usuli bilan ham.

z) zanjirli bog'lanish usuli. Bu usulning mohiyati quyidagidan iborat: ya'ni hisob formulasi tarkibiga kirgan o'tgan yil doirasidagi ayrim olingan miqdoriy ko'rsatkichlarini aynan shu ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasiga ketma-ket almastiriladi. U yoki bu omilning ta'siri ketma-ket ayirish yo'li bilan aniqlanadi: ikkinchi hisobdan birinchi hisob ayiriladi, uchinchi hisobdan ikkinchi hisob ayiriladi va hokazo. Birinchi hisobda hamma ko'rsatkichlar o'tgan yil doirasida olinadi, so'nggi hisobda esa haqiqatdagi bajarilishi. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llash tovar mahsulotiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlil qilish orqali ko'rib chiqishimiz mumkin. Tahlil uchun quyidagi 4.1.-jadvalni tuziladi.

Zanjirli bog'lanish usul

Tartib soni		Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovard natija - tovar mahsulotining qiymati (ming so'm) [1us*2us*3us*4us]	Oldingi hisobga nisbatan farq (ming so'm)	Farqing sabablari
hisobni	bog'lanishni	Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni(kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kuni (kun)	Ish kunini o'rtacha uzunligi (soat)	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatli ish unumi (so'm, tiyin)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	h.o't.y 1113	h.o't.y 238	h.o't.y 7,78	h.o't.y 3,21	h.o't.y 6615	-	-
2	1	h.o't.y 1085	h.o't.y 238	h.o't.y 7,78	h.o't.y 3,21	hisob 6449	- 166	Ish kuchi bilan ta'minlanmaganligi
3	2	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.o't.y 7,78	h.o't.y 3,21	hisob 6124	- 325	Bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunini qisqarishi
A	B	1	2	3	4	5	6	7
4	3	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.h.y. 7,73	h.o't.y 3,21	hisob 6084	- 40	O'rtacha ish kuni uzunligini qisqarishi
5	4	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.h.y. 7,73	h.h.y. 3,65	hisob 6905	+821	Soatlik ish unumining o'sishi.

h.o't.y. - haqiqatda o'tgan yili.

h.h.y. - haqiqatda hisobot yili.

Jadvaldan ko'rinishicha, ekstensiv omil - korxonaning ish kuchi bilan to'la ta'minlanmaganligi (1085-1113=28 kishi), bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan

o'rtacha kishi kunining o'tgan yilga nisbatan 12 kunga kamayishi (226-238) va ish kunining o'rtacha uzunligi 0,05 soatga (7,73-7,78) kamayishi natijasida tovar mahsuloti ishlab chiqarish 531 ming so'mga kamaydi (166; 325; 40.). Bu kamayishning o'rni intensiv omilning o'sishi evaziga qoplandi. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumining 44 tiyinga (3,65-3,21) oshishi natijasida 821 ming so'mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarildi. Ishga jalb qilingan rezervlar hajmi 531 ming so'mni tashkil qiladi.

i) Tahlilda ko'p qo'llaniladigan usul - ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati bo'yicha farqi aniqlash usulidir.

Tahlil qilish uchun quyidagi 4.2 - jadvalni ko'rish mumkin.

4.2 – jadval

Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlar-ning o'sish sur'ati (%)	O'sish sur'atidagi farq (+,-)	Mahsulot xajmiga ta'siri (ming so'm) (2 ustun x 6615*:100)
A	1	2	3
1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni.	97,5	100-97,5= -2,5	- 165
2. Bir yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-kunlar	92,4	97,5-92,4= -5,1	- 138
3. Bir yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-soatlar	91,8	92,4-91,8= - 0,6	- 40
4. Tovar mahsuloti	104,4	104,4-91,8= +12,6	+ 833
Jami:	-	+ 4,4	+ 290

*6615 ming so'm - haqiqatda o'tgan yildagi mahsulot hajmi

Jadvaldan ko'rinishicha, mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillarining bu usulda hisoblaganda olingan natijalar zanjiri bog'lanish usuli bo'yicha aniqlangan natijalarga teng.

k) balans usuli - Bu usul xomashyo (material) ning kelishi va undan foydalanish yo'nalishi o'rtasidagi nisbatni aniqlashga, shuningdek, ish vaqti, uskunalarining ishlashi va boshqalardan foydalanishni o'rganish uchun xizmat qiladi.

Yuqorida qayd etilgan usullar bilan bir qatorda tahlil qilish jarayonida bir qator statistika qoidalaridan foydalaniladi. Bularga masalan, o'rtacha miqdorni aniqlash, o'rtacha miqdordan og'ishlarni belgilash, o'rtacha kvadratik og'malarni hisoblash, korrelyatsiya usuli, shuningdek, iqtisodiy-matematik usullar bo'lib, bular tegishli statistika darslarida atroflicha bayon etiladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar ushbu mavzuni o'rganish natijasida iqtisodiy tahlilning uslubiyatini, usulini va uning o'ziga xos xususiyatlarini, o'quv adabiyotlarida iqtisodchi olimlar tomonidan iqtisodiy tahlilning metodi xususida berilgan ta'riflarni hamda korxonalar faoliyatini ifodolovchi pirovard natija va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblashda iqtisodiy tahlilning an'anaviy usullarni qo'llashni bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlil fanining uslubi to'g'risida umumiy tushuncha.
2. Real voqelikni ilmiy jihatdan bilishning umumiy tamoyillari iqtisodiy tahlil usulini belgilaydi;
  - a) xo'jalik hodisalarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo qilishi;
  - b) xo'jalik hodisalarining harakati, o'zgarishi va rivojlanishi;
  - v) xo'jalik faoliyati qarama-qarshiliklar birligi va kurashining natijasi;
  - g) tahlil qilinayotgan obyektlarning xo'jalik faoliyatini o'rganishda «analiz» va «sintez» o'rtasidagi nisbat;
  - d) korxonalarining xo'jalik faoliyatini bilish jarayonida «induksiya» va «deduksiya» usullarini qo'llash;
  - e) tahliliy jarayonlarni o'rganishda bilish nazariyasini 3 bosqichini (jonli mushohada, ilmiy abstraktsiya va amaliyot) qo'llash.
3. Iqtisodiy tahlilning uslubiga ta'rif.
4. Iqtisodiy tahlil uslubining o'ziga xos xususiyatlari.
5. Tahliliy tekshirishning sistemali xususiyati.
  - a) sistemali yondashish tushunchasi murakkab xo'jalik hodisalarini tekshirish usuli ekanligi;
  - b) sistemali tahliliy tekshirishning asosiy bosqichlari.
6. Tahlilning kompleks (yig'ma) xususiyati va uning muayyan ko'rinishi.
7. Xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar tushunchasi.
8. Tahlilda qo'llaniladigan omillarni turkumlash.
9. Iqtisodiy ko'rsatkichlar tushunchasi. Xo'jalik faoliyatini, tahlil qilishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar va omillarning bir-biriga bog'liqligi.
10. Tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlarni turkumlash.
11. Tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi.
12. Tahlil bosqichlari va uning metodik usullarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi.
13. Taqqoslash usuli - korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda eng asosiy usuldir.
  14. Taqqoslash usulining mohiyati va uning xillari.
  15. Guruhlashtirish usuli - har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshirishning ajralmas qismi ekanligi.

16. Pirovard (natijaviy) ko'rsatkichning hisob formulasiga kiruvchi omillarga bog'liqligi. Umumlashgan ko'rsatkichga ta'sir qiluvchi miqdor (ekstensiv) va sifat (intensiv) omillar hamda ularning bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

17. Balansli bog'lanish usulini qo'llash shartlari va unga ta'rif.

18. Yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish usuli.

19. Mutlaq va nisbiy miqdorlar.

20. Dinamika usuli va uni tahlilda qo'llash tartibi.

21. Indekslar, koeffitsiyentlar, foizlarni qo'llash tartibi.

22. Bartaraf etish (элиминирование) usuli.

23. Zanjirli almashtirish usuli. Uning mohiyati va qo'llash tartibi.

24. Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'ati (nisbiy) darajasidagi farq usuli - zanjirli almashtirish usulining bir turi ekanligi.

25. Ko'rsatkichlarning darajasidagi mutlaq farq usuli zanjirli almashtirish usulining soddalashtirilgan varianti ekanligi.

Asosiy adabiyotlar

1. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010.

2. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. – М.: ИНФРА, 2008.

3. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005

4. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: Mehnat, 2004.

5. www.pravo.eastink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

6. www.msu.ru – (MDU).

V bob. IQTISODIY TAHLILNING IQTISODIY-MATEMATIK USULLARI

5.1. Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llash zarurati

Ko'hn va qadimgi Gretsiyaning Platon darvozasiga shu so'zlar yozilgan: «Kimda-kim matematikani bilmasa, uning akademiya darvozasiga kirishining hojati yo'q». Matematika - bu fanlar malikasidir. Matematika zehn va aqlni mashq qilish vositasidir.

Iqtisodiy-matematik usullarni iqtisodiy tahlilda qo'llash quyidagilardan kelib chiqqan:

1. Korxonalar soni kun sayin oshib bormoqda.
2. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi 10 mln. tur, ularning xilma-xilligi esa 1 mlrd. turni tashkil etadi.
3. Iqtisodiyot juda ham murakkab ierarxik (bo'ysunish) tizimiga ega.
4. Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari juda yuqori parametrlarda ishlamoqdalar, ya'ni ishlab chiqariladigan mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishi tez sur'atlar bilan bormoqda.

Iqtisodiy-matematik usullarni tahlilda qo'llashning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- a) tahlil etish muddati tezlashadi;
- b) iqtisodiy korsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ulushi (salmog'i) aniq hisoblanadi;
- v) taxminiy yoki noaniq hisoblashlar o'rmini aniq raqam va dalillar egallaydi.

Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- masala sharti belgilanadi;
- ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi;
- matematik hisoblash usuli belgilanadi;
- eksperiment model tuziladi;
- bevosita hisoblashlar bajariladi;
- aniq yechimlar topiladi.

5.2. Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash

Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar va dalillar aniq o'lchangan va hisoblangan bo'lishi shart. Bunga integral usulini qo'llash orqali erishish mumkin.

Masalan, tovar mahsuloti hajmining o'sishi va kamayishiga asosiy fondlar qiymati va undan samarali foydalanish ta'sirini quyidagi misolda integral usuli orqali aniqlash mumkin.

Ko'rsatkichlar	Shartli belgilar	Haqiqatda o'tgan yili (0)	Haqiqatda joriy yili (1)	O'zgarishi (+,-) Δ
1. Tovar mahsuloti (ming so'm hisobida)	N	5254	5224	- 30
2. Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati (ming so'm hisobda)	F	4430	5844	+ 1414
3. Fond samarasi (1q:2q), (so'm hisobda)	L	1,1860	0,8939	- 0,2921

Jadvaldan ko'rinishicha, hisobot yili tovar mahsuloti hajmi haqiqatda o'tgan yilga nisbatan 30 ming so'mga kamaygan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Asosiy fondlar yillik o'rtacha qiymatining o'zgarishi (ekstensiv omil). U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_F = J_0 \cdot \Delta F + \Delta J_1 \cdot \Delta F : 2$$

$$N_F = 1 \cdot 1860 \cdot 1414 + (-0.2921) \cdot 1414 : 2 = + 1470 \text{ ming so'm.}$$

2. Fond samarasining o'zgarishi. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_L = F_0 \cdot \Delta J_1 + \Delta F_1 \cdot \Delta F : 2$$

$$N_L = 4430 \cdot (-0.2921) + (-0.2921) \cdot 1414 : 2 = - 1500 \text{ ming so'm}$$

3. Ikkala omilning yig'indisi:

$$N_F + N_L = (+1470) + (-1500) = - 30 \text{ ming so'm.}$$

Demak, tovar mahsulot ishlab chiqarishning 30 ming so'mga kamayishi asosiy fondlardan foydalanishni yomonlashganligi sababli sodir bo'lgan, buning ta'sirida tovar mahsulot ishlab chiqarish 1500 ming so'mga kamaygan, lekin asosiy fondlar qiymatining o'sishi natijasida mahsulot hajmi 1470 ming so'mga ko'paygan.

5.3. Korrelyatsiya va regressiya usullarining mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llanilishi

Korrelyatsiya va regressiya usullari ikki va undan ortiq ko'rsatkichlarning o'zgarishini bir-biri bilan bog'langanligini hisoblashda qo'llaniladi. Bunda korrelyatsiya koeffitsienti 0 ga teng bo'lsa, u holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda hech qanday bog'liqlik yo'qligini ko'rsatadi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti 1 ga teng bo'lsa, u holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda bog'liqlik to'liq bo'ladi, ya'ni funksional bo'ladi.

Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida korrelyatsion-regression usuldan foydalanib, ishchilarni fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi o'rtasidagi bog'lanishni ko'rishimiz mumkin.

5.2 - jadval

Tartib soni	Fond bilan qurollanish (ming so'm) X	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi (ming so'm) Y	O'rtacha X qatordagi farqi $\Delta X = \bar{X} - X$	O'rtacha Y qatordagi farqi $\Delta Y = \bar{Y} - Y$	Farqlarni ko'paytmasi $\Delta X \cdot \Delta Y$	X qatorning kvadrat farqi ΔX^2	Y qatorning kvadrat farqi ΔY^2
A	1	2	3	4	5	6	7
1.	0,10	2,5	0,45	1,35	0,6075	0,2025	1,8225
2.	0,20	2,8	0,35	1,05	0,3655	0,1225	1,1025
3.	0,30	2,9	0,25	0,95	0,2375	0,0625	0,9025
4.	0,40	3,7	0,15	0,15	0,0225	0,0225	0,0225
5.	0,50	3,9	0,05	- 0,05	- 0,0025	0,0025	0,0025
6.	0,60	4,3	- 0,05	- 0,45	0,0225	0,0025	0,2025
7.	0,70	3,8	- 0,15	0,05	- 0,0075	0,0225	0,0025
8.	0,80	4,5	- 0,25	0,65	0,1625	0,0625	0,4225
9.	0,90	4,9	- 0,35	- 1,05	0,3675	0,1225	1,1025
10.	1,00	5,2	- 0,45	- 1,35	0,6075	0,2025	1,8225
Summa	5,50	38,5	0,00	0,00	2,3850	0,8250	7,4050
O'rtacha miqdori	0,55	3,85	-	-	-	-	-

Ishchilarning fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keladigan ish unumi (mehnat unumdorligi darajasi) o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsientini quyidagi formula orqali ifoda etish mumkin.

$$R_{xy} = \frac{\sum \Delta X \cdot \Delta Y}{\sqrt{\sum \Delta X^2 \cdot \sum \Delta Y^2}} = \frac{2,3850}{0,8250 \cdot 7,4050} = 0,97$$

Demak, fond bilan qurollanish va mehnat unumdorligi o'rtasidagi bog'liqlik to'la (funktional), degan xulosaga kelish mumkin.

5.4. Omillar tizimini determinallashtirish modellarida aks ettirish

Omillar tizimini modellashtirishda iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni model tizimiga kiritish zarur. Masalan, avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi baho miqdoriga, baho o'zgarishiga, asosiy fondlar va

aylanma mablag'larning o'zgarishiga, sof foydaning o'zgarishiga, mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishiga hamda boshqa ko'p omillarga bog'liq.

Avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi sof foydani asosiy fondlar va aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanib, uni quyidagi formula orqali ifoda etishimiz mumkin.

$$R = \frac{\Phi^c}{F + E} = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Buni quyidagi misolda ko'ramiz.

5.3 - jadval

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Shartli belgi	Baza yili (0)	Hisobot yili (1)	O'zgarishi (+ -)
A	B	V	1	2	3
1. Sof foyda	Ming so'm	$\Phi^c = X_1$	714	902	+ 188
2. Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati	Ming so'm	$F = X_2$	4430	5844	+ 1414
3. Aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati	Ming so'm	$E = X_3$	2120	2396	+ 276
4. Sof tushum	Ming so'm	N_p	6432	7340	+ 908
5. Bir so'mlik sotilgan mahsulot hisobiga olingan cof foyda	so'm	$\frac{X_1}{N_p} = X_4$	0,1110	0,1229	+ 0,0119
6. Fond sig'imi	so'm	$\frac{X_2}{N_p} = X_5$	0,6887	0,7962	+ 0,1075
7. Aylanma mablag'lar sig'imi	so'm	$\frac{X_3}{N_p} = X_6$	0,3296	0,3264	- 0,0032
A	B	V	1	2	3
8. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsiyenti	marta	$\frac{N_p}{X_3} = X_7$	3,034	3,063	+ 0,029
9. Umumiy fondlar tarkibida aylanish mablag'larning ulushi	Koef.	$\frac{X_3}{X_2 + X_3} = X_8$	0,3237	0,2908	- 0,0329
10. Rentabellik koeffitsiyenti	Koef.	$R = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$	0,1090	0,1095	+ 0,0005

$$1. \Delta R(X_4) = \frac{\Delta X_4}{\Delta X_3 + \Delta X_4} = \frac{0.012}{(+0.1075) + (-0.0032)} = 0.1141$$

$$2. \Delta R(X_3) = \frac{(0.0005 - 0.1141)}{0.1075 - 0.0032} = -0.1124$$

$$3. \Delta R(X_6) = \frac{(0.0005 - 0.1141)}{0.1075 - 0.0032} * (-0.0032) = 0.0033$$

$$4. \Delta R = \Delta R(X_4) - \Delta R(X_3) + \Delta R(X_6) = 0.1141 - 0.1124 + 0.0033 = +0.0005$$

Yagona eng qulay usulni qo'llash uchun nazariy o'yin usulidan foydalanmoq zarur. Bu usulning mohiyatini quyidagi misolda ko'rish mumkin.

Xo'jalik oktabr va noyabr oylarida Its. sut ishlab chiqarish 20 ming so'm, Its. go'sht tayyorlash uchun esa 200 ming so'm xarajat qilgan. Davlatga sotish bahosi esa sut uchun 30 ming so'm, go'sht uchun 250 ming so'mdan iborat.

O'tgan yillar shuni ko'rsatdiki yuqoridagi oylarda havo issiq keldi. Xo'jalik aholiga 500 ts. sut va 400 ts. go'sht sota oladi. Agar oktabr va noyabr oylarida havo sovuq kelsa 600 ts. go'sht va 100 ts. sut sotadi.

Vazifa.

Tabiat injiqliklarini hisobga olgan holda xo'jalikka keladigan tushumni bir maromda bo'lishini ta'minlashdan iboratdir.

I. Xo'jalik - R1 - o'yinchi

Tabiat - R2 - o'yinchi

Issiq havoda xo'jalik daromadi quyidagicha 400 s. (250000-200000) + 500s. (30000-20000) s 25 mln. so'm.

Xo'jalik uchun A strategiya, tabiat uchun s strategiya. Xo'jalik A strategiya bo'yicha ish yuritadi. Ob-havo sovuq bo'lib qoldi.

II. 400 s. (250000-200000) + 100 s. (30000-20000) - 400 s. (30000-20000) = 17 mln. so'm.

III. Sovuq ob-havoda xo'jalik daromadi 600s. (250000-200000) + 100 s. (30000-20000) = 31 mln. so'm.

Tabiat uchun V strategiya quyidagi to'lov matritsasini tuzamiz.

O'yinchilar R	R ₂			
	Strategiya	S	D	Min
A		25000	17000	17000
B		17000	31000	17000
Max		25000	31000	X

Xo'jalik V strategiyasida noma'lum (x) A strategiyasini qo'llasa (1-x) 31 000x + 17 000(1-x) = 17 000x + 25 000(1-x) = 22 000x + 3 000

$$\frac{4}{11} \quad 1 - \frac{4}{11} = \frac{7}{11}$$

$$31000 \cdot \frac{4}{11} + 17000 \cdot \frac{7}{11} = 22091 \quad \text{ming so'm.}$$

$$17000 \cdot x \cdot \frac{4}{11} + 25000 \cdot x \cdot \frac{7}{11} = 22091 \quad \text{ming so'm.}$$

Endigi vazifa xo'jalik yil davomida qanday nisbatda sut va go'sht ishlab chiqarishi lozimki, xo'jalik daromadi bir maromda bo'lishligini ta'minlash uchun (400s. go'sht + 500s. sut) $\frac{4}{11}$ + (600s. go'sht + 100s. sut) $\times \frac{7}{11}$ + $\frac{1}{11}$ (1600s. go'sht + 2000s. sut + 4200s. go'sht + 700s. sut) = $\frac{1}{11}$ (5800s. go'sht + 2700s. sut) = 527s go'sht, 245s. sut.

Demak, xo'jalik uchun optimal strategiya yil davomida 527 ts. go'sht va 245 ts. sut ishlab chiqarishdan iborat. Bunda ob-havoning qay darajada kelishidan qat'i nazar, daromadi 22091 ming so'm bo'lib turishi ta'minlanadi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashni mohiyatini, xususan natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral, korrelyatsiya va regressiya usullarini, omillar tizimini determinallashgan modellarda ifoda etishni hamda nazariy o'yin usulini iqtisodiy tahlilda qo'llashni bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy-matematik usullarga umumiy ta'rif.
2. Iqtisodiy-matematik modellashtirish xo'jalik faoliyatini o'rganish usullaridan biri ekanligi.
3. Pirovard ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi miqdoriy omillarni tahlil qilish metodi (usuli).
4. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini kompleks tarzda baholash usuli.
5. Grafik usullar: taqqoslash diagrammalari, korrelyatsion maydon grafigi, statistik kartogrammalar, vaqtli qator diagrammalar, jadvalli setka (to'r) turlari.
6. Korrelyatsion - regression tahlil usuli.
7. Matematik o'yinlar nazariyasi usuli.
8. Ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasi usuli.

Asosiy adabiyotlar

1. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. —М.: Аст.Полиграфиздат, 2010.

2. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008. -54-57 с.
3. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2005.
4. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004.
5. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).
6. www.pravo.eastink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

VI bob. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA ULARNING AXBOROT MANBALARI

6.1. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning boshqaruv funksiyalari

Tahlil turlarini turkumlash - ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirishga, eng muhim tomonlarini aniqlashga hamda ushbu fanning istiqbolda yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyat ochib beradi. Tahlilning barcha turlari o'z belgilariga qarab ma'lum guruhlariga umumlashtiriladi. Bunday guruhlashgan belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin: tahlilning vazifalari, uni o'tkazish muddati, qabul qilinadigan qarorlarning xarakteri, korxonalar faoliyatini o'rganishning asosiy tomonlari, rezervlarni aniqlash usullari, o'rganiladigan obyekt, tahlil qiluvchi subyekt, o'rganiladigan hodisalarning ko'lami, axborotlarni qayta ishlash usullari kabilar.

Barcha turdagi tahlilning turlari ularning bajargan vazifalariga qarab quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi: biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligini baholash va uning bajarilishini nazorat qilish, erishiladigan natijalarni bashorat qilish, ya'ni: oldindan aytib berish, erishilgan natijalarga obyektiv baho berish va shu maqsadda korxonalar faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan sabablarni aniq belgilash, ichki xo'jalik hisobi yakunini o'tkazish, rezervlarni aniqlash va ularni ishlab chiqarishga jalb etish, kelgusida rejalashtirish uchun asos (baza)ni aniqlash, optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahliliy variantlarni tayyorlash.

6.2. Xo'jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili

Korxonalarining amaliy faoliyatida asosan joriy tahlil o'tkazish usuli to'la ishlab chiqilgan. Joriy tahlil korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda rasmiy jihatdan qabul qilingan hisobotga tayangan holda ularning oylik, kvartallik, yillik va qator yillar tahlil qilinadi. Joriy tahlilning asosiy vazifasi xo'jalik faoliyatida erishilgan pirovard natijalarga obyektiv baho berish, foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini kompleks tarzda aniqlash va ularni kelgusida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish hisoblanadi.

Joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanishiga quyidagilar sabab bo'ldi: birinchidan, tahlilning barcha vazifalari biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish, xo'jalik faoliyatida erishiladigan natijalarni oldindan aytib berish, mehnat, moddiy va moliya resurslaridan samarali foydalanish va hokazolar joriy tahlil zimmasiga tushadi; ikkinchidan, joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanilishiga barcha korxonalarining tasdiqlangan yagona hisobot shakllariga asosan yuqori tashkilot, statistika, moliya va soliq organlari, davlat bankiga hisobot topshirish vazifasining zarurligi; uchinchidan, joriy tahlilning bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog'i 90 foizni tashkil qiladi, chunki dastlabki va tezkor tahlilni o'tkazish usuli hali to'la ishlab chiqilmagan; to'rtinchidan, joriy tahlilda korxonaning xo'jalik faoliyati chuqur, har tomonlama o'tkaziladi, chunki tahliliy xodimning ixtiriyorida barcha axborotlar manbai muhayyo; beshinchidan, xo'jalik faoliyatini tahlil qilish tarixan joriy tahlildan

boshlangan; oltinchidan, iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida mutaxassislarni tayyorlash ham joriy tahlil asosida olib boriladi.

Joriy tahlil uchun asosiy axborotlar - oylik, kvartallik va yillik hisobotlar.

Joriy tahlilning subyekti - korxonaning iqtisodiy bo'limlari, yuqori tashkilot, moliya, soliq va statistika organlari, davlat banki hisoblanadi. Joriy tahlilning obyekt-korxonalar, ularning filiallari, boshqarmalar va vazirliklardir.

Joriy tahlilning dastlabki va tezkor tahlildan ustunligi shundaki, uni o'tkazishda axborotlar tizimi sistemali va kompleks xarakterga ega bo'lib, rasmiy jihatdan qabul qilingan buxgalteriya va statistika hisobotlariga asoslanadi. Joriy tahlilning kamchiligi shundan iboratki, tahlil xo'jalik faoliyatida kamchilik va xato ro'y berib bo'lgandan so'ng boshlanadi, ya'ni taomilda bir gap bor, u ham bo'lsa «poyezd ketib bo'ldi». Shuning uchun korxonalar rahbarini shu kundagi va ixtiqboldagi hal bo'lmagan masalalar ko'proq qiziqtiradi.

6.3. Tezkor tahlil

Tezkor tahlil korxonaning xo'jalik faoliyatini boshqarishda shu kundagi ishlab chiqarish jarayonini tezkor tarzda boshqarishda qo'llaniladi. Bu qisqa muddatli tahlil bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ro'y bergan chetga chiqishlarni tezkorlik bilan aniqlab, uni bartaraf qilish chora-tadbirlarini ko'radi. Tezkor tahlilning asosiy vazifasi topshiriqlarni muntazam nazorat qilish, mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish jarayonini kunda aniqlash, shu kundagi ishlab chiqarish rezervlarini o'z vaqtida aniqlash va ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb qilish hisoblanadi. Tezkor tahlil boshqaruv tizimida boshqaruv xodimlarining taxminan 50 foiz ish vaqtini egallaydi. Amalda esa uning umumiy bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog'i 10 foizni tashkil etadi. Tezkor tahlil joriy tahlildan farqli o'laroq u asosan boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanadi.

Tezkor tahlil o'z ichiga quyidagilarni oladi:

korxonaning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha hamda uning bo'linmalari smenada, sutkada, besh kunlikda va dekalalarda chetga chiqishini aniqlash;

- me'yordan chiqishga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
- kamchiliklarga yo'l qo'ygan javobgar shaxslarni aniqlash;
- salbiy omillarni bartaraf qilish uchun tadbirlar ishlab chiqish;

ko'rsatilgan vaqtda erishilgan natijalarni yakunlash va «Tor» joy va ilg'or bo'g'inlarni aniqlash.

Tezkor tahlil odatda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha olib boriladi: mahsulotni ishlab chiqarish, jo'natish va sotish, ishchi kuchidan foydalanish, asbob-uskuna va moddiy resurslardan foydalanish, tannarx, foyda va rentabellik, to'lov qobiliyati. Demak, joriy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar soni tezkor tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlardan ancha ko'pdir. Tezkor tahlilning natijasi joriy tahlilga nisbatan unchalik aniq bo'lmaydi. Chunki o'zining xohlagan kunida ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy tannarxini va mahsulot tannarxining pasayishi natijasida olingan foyda miqdorini aniq hisoblab chiqish mumkin emas, chunki oldindan mahsulotning

qancha qismi shu oyda sotiladi, qancha qismi esa kelgusi oyda sotilishini aniq hisoblab bo'lmaydi. Lekin tezkor tahlilning bu kamchiligi uning ahamiyatini kamaytirmaydi, zero, tezkor tahlil orqali olingan natijalarning mutlaq aniqligidan ko'ra uni o'z vaqtida olish ahamiyatliroqdir.

6.4. Istiqbol tahlili

Istiqbol tahlili, deganda xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish, bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil tushuniladi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt biznes-rejani tuzish uchun o'z faoliyatini nima bilan yakunlashi to'g'risida aniq tushuncha va ko'rsatkichlarga ega bo'lishi lozim. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili, ham deb atamoqdalar.

6.5. Moliya-iqtisodiy tahlil

Ushbu tahlilning mohiyati umumiy qiymat ko'rsatkichlar tizimini o'rganish va korxonalarining moliyaviy faoliyati natijalarini tahlil qilish bilan ifodalanadi. Umumlashgan qiymat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: sotish bo'yicha rejaning shartnoma majburiyatini ado etgan holda bajarilishi, tovar mahsuloti, bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi, mahsulot tannarxi, foyda va shu kabilar. Tahlil qilish jarayonida ana shu qiymat ko'rsatkichlar batafsillashtiriladi. Masalan, mahsulot hajmi-taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, ularni ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bo'yicha, mahsulotning sifati kabilar.

Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi umuman va ularning unsurlari va kalkulyatsiya moddolari bo'yicha belgilangan biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillar batafsil tahlil qilinadi. Umumlashgan mehnat unumdorligi ko'rsatkichi (bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi) bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik, kunlik va soatlik ish unumini o'z ichiga oladi.

Moliya-iqtisodiy tahlilga xos muhim xususiyatlardan biri - bu asosiy axborot olish manbalari Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yagona hisobot shakllaridan qo'llanilish hisoblanadi. Shunday qilib, moliya-iqtisodiy tahlilning predmeti korxonalar xo'jalik faoliyatining turli tomonlari, xo'jalik yuritish jarayoni, iqtisodiy ko'rsatkichlarning bir-biri bilan sababiy bog'lanishi hisoblanadi.

Moliya-iqtisodiy tahlilning subyeksi - bu korxonalar, vazirlik, boshqarma, moliya-kredit idoralari va statistika organlarining iqtisodiy bo'linmalari hisoblanadi.

Shu bilan birga korxonalar tahlilning obyeksi ham hisoblanib, ularning faoliyati yuqori tashkilot, moliya-kredit va statistika organlari tomonidan o'rganiladi. Masalan, moliya organlari korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosiy e'tiborni biznes-rejaning bajarilishi, aylanma mablag'larining holati, foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, davlat byudjetiga tushadigan to'lov majburiyatlarining bajarilishiga qaratadilar. Kredit tizimi esa korxonalar o'z aylanma mablag'lari holatini, olingan kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligini, to'lov intizomining bajarilishi kabi masalalarga qaratadi.

O'rganiladigan masalalarga qarab moliya-iqtisodiy tahlil to'la yoki tanlanma xarakterga ega bo'lishi mumkin. Moliya-iqtisodiy tahlilning o'tkazish muddatlari kunlik, xaftalik, dekadalik, oylik, kvartallik, yillik bo'ladi. Moliya-iqtisodiy tahlilning turlari: dastlabki, tezkor va joriy tahlildan iborat.

6.6. Texnik-iqtisodiy tahlil

Ushbu tahlil kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilning birikishi asosida hosil bo'lgan.

Texnika-iqtisodiy tahlil 3 yo'nalishda olib boriladi:

- ishlab chiqarishning texnik darajasini tahlil qilish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruvni tahlil qilish;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida korxonaning ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish darajasini, ilg'or texnologiya jarayonlarini joriy qilish, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, qo'l mehnatini to'la mexanizatsiyalash, zamonaviylashtirish kabi masalalar kiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruv masalalarini tahlil qilish jarayonida qo'llanilayotgan boshqaruv shakllarining progres-sivligi (ilg'orligi), boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv shakllarining ilg'orligi, boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv apparatini qisqartirish kabi yechimlar hal etiladi.

Mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, ularning texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlari respublikamizda va chet ellarda ishlab chiqarilgan eng yaxshi (yuqori) namunalar bilan taqqoslash. Mahsulotning texnik darajasi ularni attestatsiya qilish orqali aniqlanadi. Texnika-iqtisodiy tahlil iqtisodchilar, texniklar, muhandislar, mutaxassislardan tuzilgan kompleks brigada orqali amalga oshiriladi.

6.7. Taqqoslama (korxonalararo) tahlil

Taqqoslash - bu iqtisodiy tahlilning eng ko'p qo'llaniladigan usulidir. Taqqoslama tahlilning 2 asosiy turi mavjud: ichki korxonalararo tahlili, ya'ni tahlilning o'byekti sifatida shu korxonaga taalluqli xo'jalik jarayoni o'rganiladi; korxonalararo, qachonki bir qator korxonalararo xo'jalik faoliyati tahlil qilinib, tarmoqdagi ilg'or tajriba o'rganiladi.

Taqqoslama korxonalararo tahlilning mohiyati alohida olingan korxonalararo xo'jalik faoliyatini ularning ko'rsatkichlarini har tomonlama o'rganib, erishilgan natijalar darajasini xolis farqlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash hamda ilg'or tajribalarni ishlab chiqarishga tatbiq qilish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdan iboratdir.

Taqqoslama tahlil korxonaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi mumkin yoki boshqacha so'z bilan aytganda kompleks xarakterga ega bo'ladi. Taqqoslama tahlilning mazmuni qo'yilgan maqsad va tekshiriladigan obyektga qarab quyidagicha turkumlanadi:

- obyekt bo'yicha (korxonalararo, sexlar, ishlab chiqarish uchastkasi, ish joyi);

- mavzuning (tema) mazmuni bo'yicha - mehnat predmetlari, mehnat vositalari, mehnat va moliya resurslarini tahlil qilish va hokazo;

-tahlilni o'tkazish doirasi - kompleks tahlil va maxsus (tematik) tahlil.

Taqqoslama tahlilning eng muhim uslubiy masalalardan biri o'rganiladigan obyektning bir-biri bilan solishtirish shartlariga rioya qilishdir:

- taqqoslanadigan ko'rsatkichlarning sifat jihatdan bir xilligi va ularni hisoblash usulining birligi (masalan, mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning bir xilligi);

mahsulotni yagona o'lchash, o'zgarma baho bilan o'lchash, geografik sharoitlarning o'xshashligi;

- taqqoslanadigan davrda ish kunlarining bir xilligi va hokazo.

6.8. Funktsional - qiymat tahlili

Mahsulot tannarxini kamaytirish borasida keraksiz va ortiqcha xarajatlarni minimal darajaga keltirish mahsulot ishlab chiqarishni loyihalashtirish va uni ishlab chiqarish chog'ida har tomonlama hisobga olish lozim. Bu masalani ijobiy hal qilishda FQT asqotadi.

FQT – obyektning (mahsulot) texnologik va mehnat jarayonlari tizimli tarzda tadqiq qilib, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi.

FQTning asosida funksiya tushunchasi yotadi. Demak, FQT buyumning funksiyalarini tizimli tadqiq qilishni taqozo etib, u mahsulotni yaratish g'oyasidan to uni foydalanishdan chiqarish va chiqitga chiqarishgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi.

FQTning asosiy maqsadi - ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari chog'ida yangi mahsulotlarni loyihalashtirish va ularni o'zlashtirishda ortiqcha xarajatlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik; ishlab chiqarish bosqichida loyiha bo'yicha ko'zda tutilgan xarajatlar darajasidan chetga chiqmaslikni; buyumni qo'llash bosqichida oqlanmagan ekspluatatsion xarajat va yo'qotishlarni bartaraf etish va nihoyat, buyumlarni utilizatsiyaga (chiqitga) chiqarish bosqichida chiqitga chiqarilgan buyumlarni qayta ishlab, ulardan foydalanish jarayonini o'z ichiga oladi.

Sanoat mahsulotini ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

1. Buyumning konstruktiv tuzilishi.
2. Texnologik jarayon.
3. Ishlab chiqarishni tashkil qilish tizimi.
4. Tabiiy-geografik omillar.

Binobarin, ishlab chiqarish xarajatlarini muttasil qisqartirish to'rt yo'nalish bo'yicha olib borilishi kerak.

Birinchi bor, FQT g'oyasi Yu.M. Sobolev (muhandis-iqtisodchi) tomonidan ishlab chiqilgan edi. Bu Ulug' Vatan urushi yillariga to'g'ri keladi. Lekin bu g'oya o'zining nihoyasiga etkazilmadi. Keyinchalik, 60-yillarning o'rtalarida AQShda ta'minotchi-muhandis L. Maylson, Yu.M. Sobolevning g'oyasini davom ettirib, FQT uslubini ishlab chiqdi va uni Djeneral elektrik korxonasida tatbiq etib, yaxshi natijalarga erishdi.

FQT ning eng muhim tamoyillari quyidagilardan iborat:

- obyektga kompleks tarzda yondashish;

obyekt holati o'rganilganda jamoa ijodiy tafakkurini har tomonlama faollashtirish (fikrlar hujumi);

FQT barcha bosqichlarida texnikaviy va tashkiliy yechimlarni baholashda funksional kerakli va ortiqcha xarajatlarni aniqlash.

Ma'lumki, sanoat mahsulotining turi (assortimenti) mln.dan ko'proq bo'lgani holda ularning bajaradigan funksiyalari nisbatan ancha kam. Masalan, avtomobil-harakatlanish vositasi funksiyasini bajaradi. Har bir mahsulot 3 xil funksiyani bajaradi:

- asosiy funksiya;

- qo'shimcha funksiya;

- disfunksiya (keraksiz).

Masalan, stulning asosiy funksiyasi - o'tirish uchun, qo'shimcha funksiyasi suyanchig'i, keraksiz funksiyasini aniqlash lozim.

Hisob-kitoblarga ko'ra, mahsulot tannarxida qo'shimcha funksiyaning salmog'i o'rtacha 60 foizni tashkil etadi. Ma'lumki, sanoatda va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish uslubi ishlab chiqilgan va amaliyotda qo'llaniladi. Lekin mahsulotlarning bajaradigan funksiyalarini kalkulyatsiya qilish muammosi haligacha yechilgan emas.

FQT o'tkazish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- tahlil qilish obyektini tanlash (mahsulot konstruksiyasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnologik jarayon, boshqaruv va hisob tizimi kabilar);

- tahlilning maqsadi va vazifalarini asoslash (rentabellik darajasini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, jahon bozorida mahsulotlarning raqobatbardoshlik qobiliyatini oshirish, xom ashyo, materiallar va elektr quvvatini tejash, ishlab chiqarishdagi «tor» joylarni bartaraf qilish, import va taqchil mahsulotlarni ishlatishdan voz kechish);

- tahlil obyekti to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish va asosiy, qo'shimcha hamda keraksiz funksiyalarni aniqlash;

- ijodiy yondashish va nostandart tafakkur yuritish;

funksional-qiymat tahlilini qo'llash natijasida olinadigan iqtisodiy samarani aniqlash;

- qabul qilingan qarorlarni ishlab chiqarishga joriy qilish.

6.9. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalari

Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari quyidagilar:

1. Biznes - reja ma'lumotlari.
2. Buxgalteriya hisobi va hisoboti.
3. Statistik hisob va hisobot.
4. Operativ (tezkor) hisob va hisobot.
5. Hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Ushbu sanab o'tilgan ma'lumotlar ichida eng asosiysi buxgalteriya hisobi va hisobot hisoblanadi, chunki taxminan 70 foiz ma'lumotlarni iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobidan oladi. Tahlil qilish jarayonida yillik hisobotga yozilgan izohnoma ham har tomonlama ko'rib chiqiladi. Tahlil qilish jarayonida hisobdan tashqari ma'lumotlardan ham foydalanish katta samara beradi. Bularga: tekshirish va taftish aktlari, moliya va soliq idoralari, bankning bajargan tahlil natijalari, laboratoriya va tabobat nazorati materiallari, korxonada mehnat jamoasining umumiy majlis materiallari kiradi.

6.10. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari

Iqtisodiy tahlil qilishning samarasi avvalambor, hisobot ma'lumotlarining sifatiga bog'liq. Shuning uchun hisob va hisobot materiallarini tekshirish lozim. Amalda ma'lumotlarni tekshirishning bir necha usullari mavjud:

1. Hisobotlarni tuzish qoidalariga amal qilish. Ushbu tekshirish o'z ichiga quyidagilarni oladi: hisobot shakllarining to'g'ri to'ldirilishi va ularning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga mos kelishi, ayrim miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlashda arifmetika amallarini to'g'ri qo'llanilganligi kabilar. Hisobot shakllari va hujjatlarda hech qanday tuzatish yoki raqamlarni o'chirib qayta yozish aslo mumkin emas. Hisobot shakllari direktor va bosh buxgalter tomonidan imzolangan bo'lishi lozim.

2. Turli hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi. Ushbu tekshirishning mohiyati quyidagidan iborat: Bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar turli hisobot shakllarida beriladi va binobarin, hisobot tuzishda ana shu iqtisodiy ko'rsatkichlar summasi bir-biriga to'g'ri kelishi shart. Masalan, ustav kapitalining miqdori 1-shakl (balans) va 5-shakl (xususiy kapital to'g'risidagi hisobot) yoki asosiy fondlarning summasi 1-shakl (balans) va 3-shakl (asosiy vositalarning harakati to'g'risida hisobot) beriladi va h.k.

Tekshirishning ushbu usulini aniqroq tushunish uchun quyidagi 6.1-jadvalni havola qilamiz:

6.11. Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish

Hisobot ma'lumotlarini tahliliy jihatdan qayta ishlash usullaridan biri tahliliy jadvallarni tuzish hisoblanadi. Jadvalga tahlil qilinadigan ko'rsatkichlarning baza va amaldagi darajasi kiritiladi, mutlaq farq aniqlanadi, ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati aniqlanadi hamda tegishli xulosa yoziladi.

Tahliliy jadvallarning ustunligi va afzalligi shundan iboratki, u ham bo'lsa, ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanishi juda ham aniq va ko'rgazmali tarzda namoyon bo'ladi. Tahlilning so'nggi bosqichi uning natijalarini rasmiylashtirish hisoblanadi. Tahlil natijalariga asoslangan holda ma'lumotnoma yoki izohnoma yoziladi. Izohnomada korxonada va tashkilotlarning xo'jalik faoliyatida qo'lga kiritilgan yutuqlari va yo'l qo'ygan kamchiliklarini bartaraf etish yo'llari ko'rsatiladi. Bu o'rinda, ayniqsa,

Turli hisobot shakllarida berilgan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	1 - shakl			2 - shakl			Mos kelishi to'g'risidagi belgi
		Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm)	Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm hisobda)	
1	Ustav kapitali yil boshiga	1	410/3	8 937	5	010/3	8 937	mos
	yil oxiriga	1	410/4	8 937	5	110/3	8 937	mos
2	Asosiy vositalar yil boshiga	1	010/3	13 397	3	170/3	13 397	mos
	yil oxiriga	1	010/4	13 513	3	170/6	13 513	mos
3	Zaxira kapitali yil boshiga	1	430/3	6 763	5	010/5	6 763	mos
	yil oxiriga	1	430/4	7 983	5	110/5	7 983	mos

aniqlangan ichki xo'jalik rezervlarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish yo'llari ko'rsatiladi. Izohnoma juda ham qisqa va mazmunli bayon etilishi lozim.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlilning turlarini turkumlash, ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirish hamda ushbu fanning istiqbolda yanada takomillashtirish yo'llarini hususan retrospektiv (joriy), tezkor, istiqbol, moliya iqtisodiy, texnik-iqtisodiy, taqqoslama va funksional qiymat tahlilini o'tkazish usullarini, iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni axborot manbalarini, qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullarini, ma'lumotlardan tashqi va ichki foydalanuvchilariga qanday maqsad uchun kerakligini, tahlil natijalari qanday rasmiylashtirish kabilarni bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlil turlarini turkumlash.
2. Joriy (retrospektiv), tezkor va istiqbolli tahlilni tashkil etish usulining o'ziga xos xususiyatlari.

3. Joriy tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
4. Tezkor tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
5. Istiqbolli tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
6. Korxonada faoliyatining tahlili, tarmoqlar tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
7. Xo'jaliklararo taqqoslama tahlilni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.
8. Funktsional qiymat tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
9. Iqtisodiy manbalar tizimi tahlilning ma'lumotlar bazasi sifatida.
10. Iqtisodiy tahlilning asosiy manbalari.
11. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari.
12. Tahliliy jadvalarga ma'lumotlar tayyorlash.
13. Iqtisodiy ma'lumotlarni kompyuterda ishlov berishni tashkil etish asoslari.
14. Hisobotlarni tuzishda qanday qoidalarga amal qilinadi ?
15. Moliyaviy hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi nima ?
16. Hisobot ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash nima ?
17. Iqtisodiy tahlilning so'nggi bosqichi qanday rasmiylashtiriladi ?

Asosiy adabiyotlar

1. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст.Полиграфиздат, 2010.
2. Казакова Р.П.Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008.
3. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2005.
4. Vahobov A.V va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.:Sharq, 2005.
5. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004.
6. www.uz- (Milliy axborot agentligi).
7. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

VII bob. IQTISODIY TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH

7.1. Iqtisodiy tahlil bosqichlari

Tahliliy jarayonni muvaffaqiyati o'tkazishning garovi uni har tomonlama puxta tashkil qilishdir. Tahliliy jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Tahlil dasturini tuzish.
2. Tahlil uchun ma'lumotlarni yig'ish va ularni tekshirish.
3. Ko'rsatkichlarni tanlash va hisoblash.
4. Ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslash.
5. Tahlil natijalarini umumlashtirish va korxonaga hamda tashkilotlar faoliyatida sodir bo'lgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun chora va tadbirlar ishlab chiqish hamda aniqlangan ichki xo'jalik rezervlaridan foydalanish. Dastursiz bajariladigan tahlil yoxud o'rganiladigan masalalar ko'lamini aniq belgilamaslik o'z navbatida tahlil natijalariga putur yetkazadi. Shuning uchun tahliliy ishlarni tashkil qilish borasidagi eng mas'uliyatli vazifa - iqtisodiy tahlil dasturini tuzish hisoblanadi.

7.2. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish

Tahlil dasturining hajmi va mazmuni undan ko'zlangan maqsadga bog'liq. Masalan, tahlil kompleks tarzda o'tkazilishi mumkin. Bunda korxonaga va tashkilotlar faoliyatini hamma tomonlari chuqur o'rganiladi. Yoki ishning qandaydir bir tomonini o'z ichiga olgan tematik (tanlanma) tahlil bo'ladi. Kompleks tahlil o'tkazilganda oylik, kvartallik va yillik hisobot materiallari asosida tahliliy bayonot yozishda qo'llaniladigan jadvallar maketi yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Masalan, butun moliya-kredit tizimi bo'yicha tahlil Moliya vazirligi, Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan umumiy va yagona dastur, usui hamda umumiy tahliliy jadvallar maketi asosida olib borilsa edi avvalgidek, bu maqsadga muvofiq bo'lur edi. Agar tanlanma tahlil o'tkazilsa, u holda dasturda uning mavzui, hajmi qanday manbalarga va ma'lumotlarga asoslanishi, tahlilni bajaruvchi shaxs, ishning bajarilish muddati ko'rsatilishi zarur.

7.3. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash

Joriy hisobda berilmaydigan ma'lumotlarni aniqlash katta ahamiyatga molik. Masalan, ishchilarning bekor turib qolish sabablarini aniqlash uchun bevosita kuzatur olib borish lozim. Bunda ish kunini fotografiya qilish orqali yoki ushbu uchastkada band bo'lgan ishchilar, muhandislar va boshqa xodimlarning fikr va mulohazalarini bilish orqali yuqorida aytilgan kamchiliklarning sabablari aniqlanadi. U yoki bu axborotlar manbaidan foydalanish tahlil dasturini tuzishda hisobga olinishi zarur. Ma'lumotlarning to'g'riligini va aniqligini tekshirishdan so'ng ularni qayta ishlashga o'tiladi.

7.4. Korxonalar nng faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlar

Korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati avvalambor, ushbu korxonaning xodimlari tomonidan tahlil qilinadi. Korxonalar nng xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish asosan reja-iqtisod, buxgalteriya va moliya bo'limlarining vazifasidir. Hozirgi vaqtda katta va yirik korxonalar tarkibida iqtisodiy laboratoriyalar ham iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda shug'ullanmoqdalar. Korxonalar va tashkilotlarning faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo'lib, ular korxonalar hisobotini tasdiqlaydilar, hamda ularning ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy faoliyatini obyektiv (xolisona) baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar. Iqtisodiy tahlil qilish bilan moliya va soliq idoralari, bank xodimlari ham shug'ullanadilar. Ular avvalambor, so'm bilan nazorat qilish, korxonalar va tashkilotlarning davlat budjeti bilan bo'lgan o'zaro munosabatlariga taalluqli masalalar bilan qiziqadilar. Statistika idoralari ham iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanadilar. Ular qabul qilingan hisobot va statistik ma'lumotlarni statistika usullari bilan qayta ishlab vazirliklar va boshqarmalarni yig'ma axborot materiallari bilan ta'minlaydilar.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar tahliliy jarayon bosqichlarini, xususan iqtisodiy tahlil dasturini tuzish, tahlil uchun ma'lumotlarni to'plash va ularni tekshirishni, ko'rsatkichlarni tanlash va hisob-kitob qilishni, ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslashni hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlarni bilishlari lozim.

Savollar va topshiriqlar

1. Tahliliy ishlarni tashkil etishni boshqaruv apparatining tarkibi va boshqaruv tizimining texnikaviy jihatdan jihozlanganligiga bog'liqligi.
2. Tahliliy ishlarning asosiy bosqichlari va ularning mantiqiy ketma-ketligi.
3. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish.
4. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar to'plash va ularni qayta ishlash.
5. Kompleks tahlil dasturi qanday tuziladi?
6. Tanlanma tahlil dasturi qanday tuziladi?
8. Moliya-kredit tizimi bo'yicha tuzilgan iqtisodiy tahlil dasturining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
8. Iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda kim shug'ullanadi?
9. Iqtisodiy tahlilda qatnashadigan subyektlar.
10. Iqtisodiy tahlil natijalarini umumlashtirish.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2010.

2. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.
3. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. -СПб.: Питер, 2007.
4. Баканов М.И., Мельник М.В., Шерemet А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: Финансы и статистика, 2006 .
5. Yergeshev E.E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. Darslik. -T.: Moliya, 2005.
6. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).
7. www.pravo.eastink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

VIII bob. KOMPLEKS IQTISODIY TAHLIL VA ISHLAB CHIQRISHNING MUHIM SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARINI TAHLIL QILISHNING METODIK ASOSLARI

8.1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondashish

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish sistemali (tizimli) xarakterga ega. Uni o'tkazishda 6 ta bosqichni ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqichda, tadqiqot obyekti tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini sistemali tahlil qilish tartibini uzviy ravishda o'zaro bir-biri bilan bog'langan 3 guruh ishlab chiqarish resurslari misolida yaqqol ko'rish mumkin. Bularga ishlab chiqarish resurslari, ishlab chiqarish jarayoni va tayyor mahsulot kiradi. Ushbu tizimga kirish moddiy buyumlar oqimi (mehnat vositalari va mehnat predmetlari) hamda mehnat resurslari oqimi orqali amaiga oshadi. Tizimdan chiqish esa tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan o'z ifodasini topadi.

Tizimli tahlilni o'tkazishning dastlabki sharti korxonalarining faoliyatini baholovchi sintetik va tahliliy ko'rsatkichlarni aniqlashdir. Ushbu ko'rsatkichlarni tanlash va saralash sistemali iqtisodiy tahlil o'tkazishning ikkinchi bosqichida amalga oshiriladi. Sistemali iqtisodiy tahlilning uchinchi bosqichida tizimning umumiy tasviri tuzilib, unda uning bosh (tarkibiy qismi), funksiyalari, o'zaro bog'lanishi hamda bosh komponentiga (tarkibiy qismiga) bo'ysunuvchi elementlar (unsurlar) ishlab chiqiladi.

Kompleks iqtisodiy tahlilning umumiy blok-tasviri quyidagi 8.1-rasmda berilgan.

Ma'lumki, ishlab chiqarish munosabatlari iqtisodiy fanlarni o'rganish predmeti bo'lib, u ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan uzviy ravishda bog'liq. O'z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning mazmuni ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasini taqozo etadi. Shu bois korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqarishni tashkil etish va texnikaviy darajasi yotadi, ya'ni mahsulot sifati va raqobatbardoshligi, ilg'or texnika va energiya bilan qurollantirish, ishlab chiqarishni (konsentratsiya) to'plash, ixtisoslashtirish va kooperatsiya darajasi, operatsion (sikl) davrning davomiyligi kabilar.

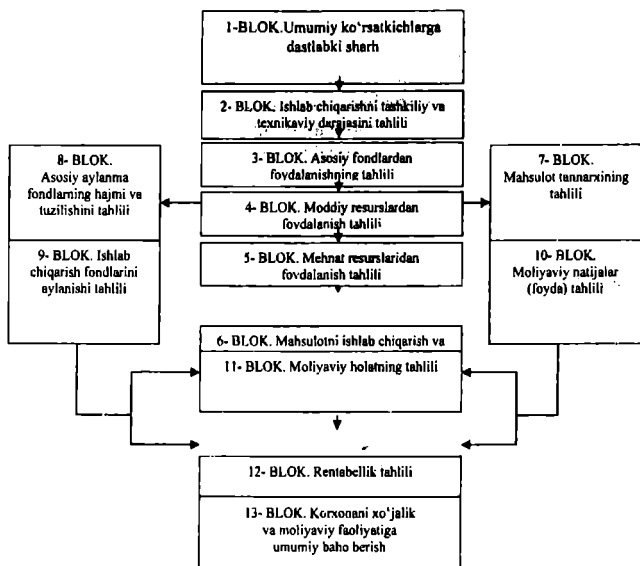
O'z navbatida ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasi, tabiiy sharoitlari, korxonaning ijtimoiy rivojlanishi, ishlab chiqarish resurslaridan (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) samarali foydalanishga olib keladi. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish darajasi 3 o'lchamda namoyon bo'ladi:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning hajmi va sifatida, zero mahsulot sifati qancha yuqori bo'lsa, mahsulot hajmi ham shuncha ko'p bo'ladi;

mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar miqdori, ya'ni mahsulot tannarxida;

- asosiy fondlar va aylanma mablag'lar miqdorida.

Sotilgan mahsulot hajmining mahsulot tannarxiga nisbati rentabellik darajasini, mahsulot tannarxining mahsulot hajmiga nisbati bir so'mlik mahsulotga ketgan xarajatlarni ifodalaydi. Sotilgan mahsulot hajmining asosiy fondlar va aylanma

mablag'lar qiymatiga nisbati ishlab chiqarish fondlarining aylanish koeffitsiyenti, ya'ni fond samarasini ifodalaydi. Foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi va aylanma mablag'larning aylanish kunining tezlashuvi o'z navbatida korxonaning moliyaviy faoliyati barqarorlashuviga va uning to'lov qobiliyatini oshirishga olib keladi. Shu tariqa korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) shakllanadi. Har bir blokning umumiy ko'rsatkichi sintetik ko'rsatkich, deb ataladi. Masalan, sotilgan mahsulot hajmi 6-blok uchun sintetik ko'rsatkich hisoblanadi yoki korxonaning mulki rentabelligi 12-blok uchun sintetik ko'rsatkich vazifasini o'taydi va hokazo.

Muntazam tahlilning to'rtinchi bosqichida u yoki bu umumlashgan ko'rsatkichning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Masalan, 6-blokdan (chiqish) - sotilgan mahsulot hajmi (sintetik ko'rsatkich). Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishiga sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i, joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi va sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i ta'sir ko'rsatadi. Sotish jarayonini quyidagi formula orqali ifoda etish mumkin:

$$P = T_1 + M - T_2$$

Bu yerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi;

T₂ - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tizimli iqtisodiy tahlilning beshinchi bosqichida oldingi bosqichdagi ma'lumotlarga asosan iqtisodiy model tuziladi. Sistemali tahlilning so'nggi oltinchi bosqichida model asosida korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyatiga xolisona baho beriladi hamda ichki xo'jalik rezervlarining komplekt summasi aniqlanadi.

8.2. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish hozirgi vaqtda obyektiv zaruratdir. «Kompleks» so'zi lotincha so'zdan kelib chiqib, aloqa, muvofiqlik, majmua, barchasi, jami degan ma'noni anglatadi.

Xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili deb xo'jalik faoliyatini bo'laklarga bo'lib, bir-biriga bog'liq holda batafsil o'rganishga aytiladi.

Korxonada xo'jalik faoliyati murakkab, bir-biriga bevosita bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar majmuasidan iboratdir. Shu bois bu jarayonlarni batafsil o'rganmasdan turib, uni boshqarish uchun qulay, samarali tadbirlar ishlab chiqib bo'lmaydi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini yaxshilash uchun uni kompleks holda atroflicha o'rganish lozim. Bu masalani o'rganishda batafsil tahlil bilan kompleks tahlilni farqlash lozim. Batafsil tahlil deganda, xo'jalik faoliyatini (makonni) yoki bir iqtisodiy ko'rsatkichning bir-biriga bog'liq holda bir davr (zamon) mobaynida har tomonlama o'rganishga aytiladi.

Kompleks tahlilda esa ushbu batafsil tahlilga muntazam yondashish tufayligina erishiladi, ya'ni xo'jalik faoliyatini yaxlit holda bir qancha davr mobaynida o'rganishdir. Misol uchun korxonada xo'jalik faoliyati yilning bir choragi bo'yicha batafsil o'rganiladi - bu yaxlit, ya'ni batafsil tahlil bo'lib hisoblanadi. Kompleks tahlil bo'lish uchun shu yilning hamma choraklarini va shu hisobot yilida erishilgan barcha natijalarni batafsil sistemali o'rganish zarurdir. Agar tahlil besh yillik muddatga o'tkazilayotgan bo'lsa, xo'jalik faoliyatini bir yilda atroflicha o'rganish - bu batafsil tahlildir. Shu tarzda besh yil mobaynida tahlil qilib borilsa, shundagina kompleks tahlilga erishish mumkin.

Demak, xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili xo'jalik faoliyatini batafsil o'rganishga sistemali yondashishdan iborat. Agar buni korxonada misolida yoritadigan bo'lsak, korxonaning xo'jalik faoliyatini bir hisobot davri mobaynida to'liq o'rganish batafsil tahlil bo'ladi. Uni alohida bo'limlari bilan bir qancha davrlar bo'yicha batafsil o'rganish kompleks tahlil bo'ladi. Kompleks tahlil xo'jalik faoliyatining barcha ko'rsatkichlarini qamrab olgan holda batafsil o'tkazilishi mumkin. Shuningdek, bu tahlil alohida ko'rsatkichlar, sohalar bo'yicha ham amalga oshiriladi. Masalan, iqtisodchilar oldiga faqat korxonaning moliyaviy natijalarini o'rganish maqsad qilib qo'yilsa, aynan shu ko'rsatkichlar bo'yicha ham kompleks tahlil o'tkazish mumkin.

8.3. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarishni salohiyatidan oqilona foydalanish, resurslarning hamma tomlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarishni bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bu muhim vazifalarni amalga oshirish uchun korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Jamiyat ehtiyojini yanada to'laroq qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish asosan sanoat korxonalari zimmasiga tushadi.

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning o'g'ishmay o'sishi milliy daromad hajmini oshiradi, ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari yuksalishi uchun qo'shimcha manbalarni yaratadi, mehnatkashlarning moddiy farovonlik darajasini yana ham oshiradi. Iqtisodiyotni barqaror o'sishi aholining real daromadlari o'sishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti korxonalarining faoliyatining eng zamonaviy xo'jalik mexanizmini vujudga keltirish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Bunday mexanizm korxonani rivojlantirish uchun ta'sirchan ichki omillarni ta'minlashi kerak. Iste'molchi uchun ishlash, resurslarni butun choralar bilan tejash, fan va texnika yutuqlarini keng qo'llashga undashi zarur. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishda tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha biznes-rejaning asoslilikini va to'g'riligini aniqlash;

- korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha o'sish sur'ati, tarkibi, xilma-xilligi, sifati va bir tekisda ishlab chiqarishga baho berish;

- o'tgan yilga nisbatan mahsulot hajmining o'sishi va uning sabablarini aniqlash;

- tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo'yicha sotish rejasini bajarilishiga baho berish;

mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni tez amalga oshirish bo'yicha rezervlarni aniqlash kabilar.

Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni ifodalovchi hajm ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulot kabilar. Deyarli barcha iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan darsliklarda ushbu hajm ko'rsatkichlarga u yoki bu darajada to'xtalib o'tilgan. Bu borada samarali ijod qilgan I.T. Abdulkarimov, E.A.Akromov, Yo. Abdullayev, M.I. Bakanov, S.B. Barngolts, L.I. Kravchenko, G.V.Savitskaya, V.I. Strajev, E.E. Ergeshev, A. Ibrohimov, M. Rahimov, A.D.Sheremet, M.Q. Pardayev, B.I. Isroilov, A.X. Shoalimov kabi yirik olimlarni nomlarini alohida ta'kidlash mumkin¹.

¹ Abdulkarimov I.T. va boshq. Matlubot kooperatsiyasining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. - T: O'qituvchi, 1989; Kravchenko L.I. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. - Минск: Вышэйшая школа, 1995;

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy tahlil nazariyasiga bag'ishlangan o'quv adabiyotlari ichida faqat A.D. Sheremetning «Iqtisodiy tahlil nazariyasi» darsligida korxonaning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari berilgan. Shu bois A.D. Sheremetning mazkur fan bo'yicha amaldagi o'quv dasturini qo'llagan holda bizni talabalar ham «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanini o'rganishdan oldin korxonalarining iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar to'g'risida dastlabki tushunchaga ega bo'lishlari zarur.

Korxonaning yalpi mahsuloti - bu tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i hamda korxonaning o'zida tayyorlangan yarim-fabrikatlar va asboblardan iboratdir.

Yalpi mahsulot hajmi korxonaga ulgurji qiyosiy narxlarda hisobga olinadi. Hisobotda shuningdek, yalpi mahsulot hisobot yilida amalda bo'lgan ulgurji narxlarda ham beriladi.

Tovar mahsuloti deganda, barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan ham o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot tushuniladi. U korxonaning amaldagi ulgurji narxlarida baholanadi. Reja bajarilishini baholash uchun tovar mahsulotining butun hajmi reja narxlarida qayta hisoblab chiqiladi. Tovar mahsuloti haqiqiy ulgurji narxlarning og'ishi hukumatning qaroriga ko'ra yoki mahsulot tannarxini va sifatini o'zgarishi tufayli ro'y bergan narx o'zgarishining natijasi bo'lishi mumkin.

Sotilgan mahsulot deganda, tovarlar iste'molchilarga jo'natilib, uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi. Mahsulot sotilganda uning tovar ko'rinishi pul shaklini oladi va bu bilan yangi tovar aylanishi uchun resurslar kelib tushadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaga o'z tovarlarini mahsulot tannarxi, daromad, aksiz solig'ini, qo'shilgan qiymat solig'ini va tovarlarni jo'natilish bekatigacha yetkazib berish bo'yicha transport xarajatlarini o'z ichiga olgan shartnomaviy (erkin) narxlarda sotadi.

Narxlar shartnomaviy asoslarda xaridor bilan kelishib belgilanadi. Ana shu narx mol yetkazib berish shartnomasida, schet-fakturalarda va transport yuk hujjatlarida ko'rsatiladi.

Mahsulot sotilishini tahlil qilishda quyidagi manbalardan foydalaniladi: 2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot», 11-shakl «Tayyor mahsulotni berish», 5-S-shakl «Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilgan xarajatlari to'g'risidagi hisobot», 1 NDS shakl «Kichik korxonaning hisoboti».

Tahlil joriy yili haqiqatda tushgan tushumni reja va o'tgan yil natijasi bilan taqqoslashdan boshlanadi.

Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – Минск: ООО Новое знание, 2007; Yergeshev E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. - T: Moliya, 2005; Abdullayev Yo., Ibroximov A., Rahimov M. Iqtisodiy tahlil. - T: Mehnat, 2001; Pardayev M.K., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. I-II qismlar. - T: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2002; Shoalimov A.X. Sanoat korxonalarini xo'jalik faoliyatining tahlili. - T: O'zbekiston, 1992; Pardayev M.Q., Shoalimov A.X. va boshq. Boshqaruv tahlili. - T: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.

Sotish hajmining o'sish sur'atiga ko'pgina omillar ta'sir etadi. Bularga mahsulot sifati, uni bir maromda ishlab chiqarish, mahsulotni o'z vaqtida iste'molchilarga jo'natish, uning haqini to'lash, sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qoldig'i kabilar kiradi. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarning bir-biriga bog'liqligini tekshirish uchun tovar balansini tuzish lozim. Uni quyidagi formula orqali ifoda etish mumkin:

$$T_1 + M = R + T_2$$

Bu yerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti hajmi;

R - joriy yilda sotilgan mahsulot hajmi;

T_2 - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tovar balansining unsurlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Agar rejaga nisbatan yil boshiga bo'lgan qoldiq ko'p bo'lsa, u holda sotish hajmi oshadi. Demak, sotish hajmining o'zgarishiga tovar mahsulotini ishlab chiqarish va sotilmagan mahsulotlarning o'zgarishi ta'sir qilar ekan. Endi yuqorida berilgan tenglikdan sotish jarayonini quyidagicha ifoda etish mumkin:

$$R = T_1 + M - T_2$$

Mahsulot ishlab chiqarishni ifodalovchi ko'rsatkichlar - sof mahsulot, me'yoriy sof mahsulotlarni tahlil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sof mahsulot tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy ishlab chiqarish fondlarining amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichdan foydalanish mehnat jamoalarining buyumiashgan mehnatni kam sarflab mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishdan manfaatdorligini ta'minlaydi. Moddiy ishlab chiqarishda barcha tarmoqlarning sof mahsulot summasi mamlakatda hosil qilingan milliy daromadni tashkil etadi.

Sof mahsulot ko'rsatkichidan foydalanish chiqimsiz xo'jalik mexanizmining shakllantirishning yo'nalishlaridan biridir. Me'yoriy sof mahsulot ishlab chiqarishdagi ishchilarning asosiy va qo'shimcha ish haqini, ijtimoiy sug'urta uchun ajratmalar va me'yoriy foydani jamlash orqali aniqlanadi.

Sof mahsulotda bo'lganidek me'yoriy sof mahsulotning iqtisodiy mazmunini yangidan hosil qilingan qiymat tashkil etadi. Me'yoriy sof mahsulot, sof mahsulot singari chiqimsiz xo'jalik mexanizmining muhim yo'llaridan biridir.

Shartli sof mahsulot bu sof mahsulot qo'shuv asosiy fondlarning amortizatsiyasidir. Sotish fakti ishlab chiqarilgan mahsulotning ijtimoiy iste'mol talab va ehtiyojlariga javob berishi demakdir. Lekin korxonalarining ish yuritish tajribasi sotish ko'rsatkichida jiddiy nuqsonlar mavjudligini ko'rsatadi. Gap shundaki, korxonalar sotish rejasini oshirib bajarganlari holda, ularning ayrim iste'molchilari bilan tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan mol yetkazib bermaslik hollari ko'paydi. Bu esa o'z navbatida xalq xo'jaligiga juda katta zarar yetkazar edi. Shu sababli korxonalarining xo'jalik faoliyatiga baho beruvchi muhim mezon - sotish rejasining shartnoma majburiyatini hisobga olgan holda bajarilishi bo'lib qoldi.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha rejaning bajarilish darajasi 100 foizdan oshmaydi, eng maqbuli 100 foizdir.

Shartnoma majburiyati bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash uchun biznes-reja hajmidagi sotish summasidan etkazib berilmagan mahsulotlar summasi chiqarilib, so'ng sotish hajmining biznes-reja darajasiga bo'linadi. Masalan, biznes-reja bo'yicha sotish hajmi 942600 ming so'm, haqiqatda esa 982460 ming so'mni tashkil etdi, ya'ni sotish hajmi bo'yicha reja 104,2 foizga bajarilgan. Lekin korxonalar iste'molchilarga mahsulotlarning ayrim turlari bo'yicha 11000 ming so'mga mahsulot yetkazib bermadi.

Demak, bu holda shartnoma majburiyati rejasini 98,8 foizga bajarildi, ya'ni:

$$942600 - 11000 : 942600 = 98,8 \text{ foiz.}$$

Tovar va sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi korxonalar faoliyatidagi miqdoriy ko'rsatkichlardir.

Sifat ko'rsatkichlaridan biri tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan iste'molchilarni zarur tovarlar xilma-xilligi bilan ta'minlash hisoblanadi. Xalq xo'jaligida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nomutanosiblikning oldini olish uchun korxonalar mahsulot ishlab chiqarish rejasini nafaqat qiymat ifodasida, balki belgilangan assortimenti bo'yicha bajarilishi zarur. Chunki mahsulotlar turlicha iste'mol xususiyatiga egadirlar, shu sababli ayrim mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha yuzaga kelgan tanqislikni boshqa bir mahsulotlarni ko'p ishlab chiqarish bilan to'ldirib bo'lmaydi.

Korxonalar faoliyatiga to'g'ri baho berishda mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usuli qo'llaniladi. Ushbu usulning mazmuni va mohiyati quyidagicha: tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilish darajasini aniqlash uchun avvalo, biznes-reja chegarasi ichida ishlab chiqarilgan mahsulot summasini aniqlash kerak. Buning uchun rejadagi ortiqcha yoki biznes-rejada ko'rsatilmagan mahsulotlar ishlab chiqarish xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilishini aniqlashda hisobga kirmaydi. Shunday qilib, tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilish foizini aniqlash uchun reja xilma-xilligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot summasini jamlab, uni 100 ga ko'paytiriladi, so'ng biznes-reja bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Xilma-xillik bo'yicha biznes-reja bajarilishining eng yuqori nuqtasi 100 foizga teng bo'ladi. Mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usulini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Mahsulot sifati deganda, uning barcha mo'ljallangan maqsadda foydalanishga yaroqli xususiyatlarini majmuasi tushuniladi. Xalq xo'jaligi tarmoqlarida mahsulot sifatini baholashda turli ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Masalan, mashinasozlik korxonalarida mahsulot sifatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich ishlab chiqarilgan mahsulotning davlat andozalari, tarmoq andozalari va texnikaviy shartlarga mos kelishi hisoblanadi.

Mahsulot xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini tahlil qilish

Mahsulot turlari	Tovar mahsulotning amaldagi ulgurji bahosi (ming so'm)		
	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Berilgan assortimentlar hisobi
A	230 550	225 440	225 440
B	470 300	490 510	470 300
B	150 100	200 450	150 100
Г	91 650	66 060	66 060
Jami:	942 600	982 460	911 900

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, tovarlarning xilma-xilligi bo'yicha biznes-reja 96,7 foizga bajarilgan, ya'ni [911900x100:942600]. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishida mahsulot sifatini tahlil qilishga katta ahamiyat berish zarur.

Qurilish materiallari sanoatida ohak va ganchning sifati ularning bog'lovchilik qobiliyati, ko'mir sanoatida yoqilg'i sifati esa ularning issiqlik berish qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Qora va rangli metallurgiya, kimyo va texnologik jarayonlar, apparatlar yordamida olib boriladigan korxonalarda mahsulotning sifati asosiy texnologik jarayonlarga rioya qilishga qarab aniqlanadi. Yengil va to'qimachilik sanoatida mahsulot sifatini aniqlashda navlar qo'llaniladi va h.k.

Mahsulot sifatini tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sifatsiz mahsulot uchun iste'molchilarga to'lanadigan jarimalar, mahsulotni kafolatli ta'mirlovchi ustaxonalarga sarflanadigan xarajatlar kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi. Shunday qilib, mahsulot sifatini tahlil qilish usullari tahlil qilinayotgan korxonaning qaysi tarmoqqa mansub ekanligiga bog'liq ekan.

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishini tahlil qilish jarayonida mahsulotni bir maromda ishlab chiqarishni tashkil etish katta ahamiyatga ega. Bu shartga rioya qilmaslik o'z navbatida iste'molchi korxonalarining va qurilish tashkilotlarining ish tartibini paysalga soladi. Mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish deganda, uni tuzilgan jadval asosida, mahsulotning oldindan aniqlangan xilma-xilligi va sifatiga muvofiq yetkazib berish va sotishni o'z vaqtida ta'minlash tushuniladi.

Bir maromda mahsulot ishlab chiqarishning umumlashgan ko'rsatkichi bir me'yorda ishlash koeffitsiyenti hisoblanadi, u jadval bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilgan kunlarni umumiy ish kuniga bo'lish bilan aniqlanadi, odatda oy hisobida. Masalan, tahlil qilinayotgan oyda 26 ish kuni bo'lsa, undan 22 kun mobaynida korxonaga belgilangan jadval asosida mahsulot ishlab chiqargan. Demak, bir maromda

ishlash koeffitsiyenti 0,84 (22:26)ni tashkil etadi. Ushbu raqam korxonaning bir maromda mahsulot ishlab chiqarmaganligidan dalolat beradi.

Tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi ko'pgina omillarga bog'liq. Shuning uchun tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish jarayonini osonlashtirish uchun ular ma'lum iqtisodiy belgilariga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

1. Mehnat omillari. Bu omillar tarkibiga korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlash, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi kabi masalalar kiradi.

2. Mehnat vositalari omillari. Bularga korxonalarining asosiy fondlar bilan ta'minlanishi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligi singari masalalari kiradi.

3. Mehnat buyumlari omillari. Bularga korxonalarining xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy-texnika ta'minotining holati va moddiy resurslardan foydalanish samarasi kabi masalalar kiradi.

8.4. Korxonalarining mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari

Ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish, avvalambor korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligiga bog'liq. Mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillari tarkibida quyidagi ko'rsatkichlar o'rganiladi:

1. Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligi.

2. Ish vaqtidan samarali foydalanish.

3. Mehnat unumdorligi darajasi.

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar ikki turkumga bo'linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo'lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar.

O'z navbatida asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo'linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan, rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydilar. Agar rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo'yicha faqat mutlaq farq aniqlansa, ishchilar soni bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish o'sish sur'atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi. Ishchilar soni bo'yicha nisbiy farq quyidagicha aniqlanadi: o'tgan yildagi ishchilarning haqiqatdagi soni tovar mahsulotining o'sish sur'atiga ko'paytirilib, so'ngra 100ga bo'linadi. Shu tariqa, hisoblangan ko'rsatkich ishchilarning joriy yildagi haqiqatdagi soni bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo'yicha nisbiy kamlik yoki ortiqchalikni ko'rsatadi. Nisbiy kamlik mehnat unumdorligi o'sganligidan dalolat beradi.

Mehnati unumdorligi vaqt birligi (soat, smena, oy, kvartal, yil) ichida ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o'lchanadi.

Mahsulot hajmini muttasil ko'paytirish va shu asosda xalqning turmush farovonligini oshirishdagi muhim omil - mehnat unumdorligini beto'xtov oshirishdir.

Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari ko'p qirralidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, yangi mashinalarni va texnologiyalarni joriy qilish, ishlayotgan dastgohlarni, zamonaviylashtirish, dastgohlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tarzda tashkil etishni yaxshilash, ish vaqtidagi yo'qotishlarni tugatish, ilg'or ishlab chiqarish tajribalaridan foydalanish, mehnatga haq to'lashni to'g'ri tashkil etish va h.k.lar.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagi uch ko'rsatkichdan foydalanish mumkin:

1. Natural ko'rsatkichlar.
2. Shartli-natural ko'rsatkichlar.
3. Pul (qiymat) ko'rsatkichlari.

Natural ko'rsatkichlar bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan (tonna, metr, dona va h.k.) korxonalarda qo'llaniladi. Masalan, neft qazib chiqarish natural holda massa yoki hajm birliklarida, yalpi don hosili tonna yoki sentnerlarda, yengil avtomobil ishlab chiqarish donalarda o'lchanadi.

Shartli-natural ko'rsatkichlar turli xil mahsulotlarni yagona o'lchamga keltirishga asoslangan. Masalan, 15 ot kuchi birligiga keltirib hisoblangan traktorlar. Qiymat ko'rsatkichlari har xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda qo'llaniladi. Qiymat ko'rsatkichini qo'llashda 2 shartni hisobga olish lozim: mahsulotga qo'yilgan baho va uning xilma-xilligi o'zgarماسligi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Bunda individual korxonada va xalq xo'jaligi ko'lamidagi mehnat unumdorligi farqlanadi.

Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan milliy daromad miqdori bilan o'lchanadi. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligi darajasi tovar mahsulotining hajmini ishlovchilarning soniga nisbati bilan aniqlanadi.

Tahlil jarayonini chuqurlashtirish uchun bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik, kunlik va soatlik ish unumdorligi ham hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar tovar mahsuloti hajmini mutanosib tarzda ishchilarning ro'yxatdagi soniga, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-kunlariga va kishi-soatlariga nisbati tariqasida aniqlanadi.

8.5. Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari

Korxonalarining asosiy fondlari ishlab chiqarishdagi o'z ahamiyatiga ko'ra 3 turkumga bo'linadi: sanoat ishlab chiqarish fondlari; boshqa tarmoqlarning ishlab chiqarish asosiy fondlari; noishlab chiqarish asosiy fondlari. Lekin asosiy fondlarning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan roli bir xil emas. Shuning uchun ular 2 qismga bo'linadi: aktiv (faol) asosiy fondlar; passiv (nofaol) asosiy fondlar.

Aktiv fondlarga kuch beradigan mashinalar va asbob-uskunalar, ish mashinalari, o'tkazgich jihozlar, o'lchash va tartibga solish asboblari kiradi. Passiv qismiga esa binolar, inshootlar kiradi.

Asosiy fondlarning aktiv qismi ishlab chiqarish asbob-uskunalari deb atalib, ular mehnat vositalari sifatida mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashadilar. Asosiy fondlarning passiv qismi esa mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashmasa ham ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz olib borish imkoniyatini yaratadi. Shu bois asosiy fondlar faol qismining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati ham shuncha ko'p bo'ladi.

Asosiy fondlarning texnik holati qoniqarsiz darajada bo'lsa, bu o'z navbatida asbob-uskunalarining bekor turib qolishiga, ayrim vaqtlarda esa halokatga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois ular texnik jihatdan yaxshi sozlangan holatda bo'lishi lozim. Asosiy fondlarni texnik jihatdan qoniqarli darajada ishlab turishi joriy va kapital ta'mirlash orqali amalga oshiriladi.

Asosiy fondlarning texnik holatini belgilovchi umumiy ko'rsatkichlardan biri - ularning eskirish koeffitsiyentidir. Buni aniqlash uchun asosiy fondlarning eskirish summasi ularning boshlang'ich qiymatiga bo'linadi. Asosiy fondlardan uzluksiz ravishda foydalanish natijasida ularning eskirish darajasi oshib boradi. Shuning uchun ularni yangilash zarur. Asosiy fondlarni yangilash koeffitsiyentini aniqlash uchun yangi kelgan asosiy fondlar summasini asosiy fondlarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak.

Asosiy fondlarning chiqib ketish koeffitsiyentini hisoblash uchun esa chiqib ketgan asosiy fondlar summasini ularning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak. Asosiy fondlarning ishga yaroqlilik koeffitsiyentini aniqlash mumkin. Uni aniqlash uchun birdan eskirish koeffitsiyentini ayirish kerak, ya'ni 1 - Ek .

Mahsulot ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish nafaqat asosiy fondlarning tarkibi, texnik holati, balki ulardan samarali foydalanishga ko'p jihatdan bog'liq. Asosiy fondlardan foydalanishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi fondan olinadigan samara hisoblanadi. U asosiy fondlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning bir yilda ishlab chiqargan mahsulot hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati 50 ming so'm, deylik. Demak, fondan olinadigan samara 2 so'mga teng. Fond samarasini quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$FS = TM : AF ;$$

bunda:

FS - fondan olinadigan samara;

TM - tovar mahsulot hajmi;

AF - asosiy fondlarning qiymati.

Fond samarasini ko'rsatkichining aksi fond sig'imi deb ataladi.

Mahsulot hajmi yoki fond samarasining o'zgarishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, umumiy fond samarasining o'zgarishiga 2 omil ta'sir etadi: mashina va asbob-uskunalarining jami asosiy fondlar tarkibida tutgan salmog'ining o'zgarishi va mashina

va asbob-uskunalaridan olinadigan samarasining o'zgarishi va h.k. Bu va boshqa omillarning natija o'zgarishiga ta'siri (omilli tahlil) faqat boshqaruv hamda moliyaviy tahlilda aniqlanadi.

8.6. Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanishini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi o'z navbatida mehnat buyumlarining ortishiga olib keladi. Agar xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlarida (yengil sanoat) moddiy xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlarida tutgan salmog'i 80 foizni tashkil etishini nazarda tutsak, u holda material sarfini kamaytirishning xalq xo'jaligida naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejankorlik tartibini kuchaytirish, hamma turdagi resurslarni oqilona va tejab-tergab sarflash, resurslarni tejaydigan va chiqitsiz texnologiyaga o'tishni amalga oshirish, ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yaxshilash, ularni qayta ishlaydigan ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish, ikkilamchi xom ashyoni to'plashni, shu jumladan, aholidan to'plashni tashkil qilish lozim.

Moddiy-texnika ta'minotini bozor iqtisodiyotiga mos ravishda qayta qurish moddiy resurslardan markazlashtirilgan tarzda foydalanish va iste'molchilarni mol yetkazib beruvchilarga biriktirib qo'yishdan ishlab chiqarish vositalari bilan fondlar va naryadlarsiz, iste'molchilarning buyurtmasi bo'yicha, shartnoma narxlaridan foydalangan holda, xaridor manfaatini ko'zlab, ish yuzasidan sherik tanlash orqali erkin oldi-sotdi shaklidagi savdo qilishga o'tish natijasida ishlab chiqaruvchining o'z amrini o'tkazishini va tanho huquqqa (monopoliya) ega bo'lishni bartaraf etib, rivojlangan bozorning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti holatini tahlil qilish cheklangan doirada olib boriladi, chunki yillik hisobotda ta'minot holati to'g'risida ma'lumotlar juda ham kam beriladi. Shu bois ta'minot holatini chuqur va har tomonlama tahlil qilish uchun korxonaning ta'minot bo'limi va omborxonaga ma'lumotlariga murojaat qilish lozim bo'ladi. Ana shu ma'lumotlarga asoslangan holda materiallar guruhi bo'yicha keltirilishi va biznes-rejaning bajarilishini aniqlash mumkin.

Moddiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish darajasini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkich material qaytimi hisoblanadi. U moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, moddiy xarajatlari esa 70 ming so'm, deylik. Bunday holda material qaytimi 1,43 so'mga teng bo'ladi.

Material qaytimini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$MQ = TM : MX$$

Bunda:

MQ - materiallar qaytimi;

TM - tovar mahsuloti;

MX - moddiy xarajatlar.

Material qaytimi ko'rsatkichining aksi material sig'imidir. U bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun necha tiyin moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichlarning omilli tahlili boshqaruv tahlili fanida o'rganiladi.

8.7. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli

Iqtisodiy tahlilini o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdir.

Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq. Ushbu omillar o'ziga xos mustaqil ma'noga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Masalan, mehnat unumdorligining o'sishi ishchilarning kasbiy malakasiga va ularning ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). Mehnat unumdorligi yana ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat vositalari omillari) hamda moddiy resurslardan samarali foydalanishga (mehnat buyumlari omillari) bog'liq. Avval har bir omillar guruhi alohida-alohida o'rganiladi. So'ngra uchala omillar guruhini tahlil qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi yig'ma rezervlar to'g'risida umumiy xulosa beriladi.

A) Mehnat omillari.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir ko'rsatadi:

- ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha sonining o'zgarishi;
- bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi;
- ish kunining o'rtacha uzunligi o'zgarishi;
- bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumining o'zgarishi.

Bu omillar bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi uch usulni qo'llash mumkin: zanjirli almashtirish usuli; ko'rsatkichlarning bajarilish foizi yoki o'sish sur'atidagi farq usuli, ko'rsatkichlar darajasidagi mutlaq farq usuli.

8.1- jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili tovar mahsulotning hajmi o'tgan yilga nisbatan 102188 ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Ishchilar soni joriy yili o'tgan yilga nisbatan 223 kishiga oshdi. Buning natijasida korxonaga 38514 ming so'mlik (937 122 - 898 608) ko'p mahsulot ishlab chiqardi.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari joriy yili o'tgan yilga nisbatan 2,93 kunga kamaygan. Bu esa tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 11409 ming so'mga (925713 - 973122) kamaytirdi.

**Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga quyidagi mehnat omillarini zanjirli
almashtirish usuli orqali hisob-kitobi**

Hisobning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovard natija - tovar mahsuloti (1 us x 2 us x 3 us x 4 us) ming so'm	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)	O'zgarish sabablari
		Ishchilarning ro'y xatdagi r'tacha soni (kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari (kun)	Ish kunining uzunligi (soat)	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi (so'm)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	5203	240,66	7,75	92,60	898608	-	-
2	1	5426	240,66	7,75	92,60	937122	+38514	Ishchilar soni hisobiga
3	2	5426	237,73	7,75	92,60	925713	-11409	Kun bo'yi bekor turish
4	3	5426	237,73	7,74	92,60	924519	-1194	Smena ichidagi bekor turish
5	4	5426	237,73	7,74	100,24	1000796	+76277	Soatlik ish unumi o'sishi

3. Ish kunining uzunligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 0,01 soatga kamaygan. Natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1194 ming so'mga (924519-925713) kamaygan.

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 7 so'm 64 tiyinga ko'payishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 76 277 (1 000796-924519) ming so'mga oshgan.

Demak, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi asosan mehnat unumdorligini oshirish evaziga erishildi. Agar korxonada ish vaqtdan foydalanish borasida faqat o'tgan yil darajasiga erishganda edi, u holda mahsulot ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha ravishda 12603 ming so'mga (11409+1194) oshirishi mumkin bo'lar edi. Bu summa mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi ichki xo'jalik rezervi hisoblanadi.

B) Mehnat vositalari omillari.

Bu omillar tarkibiga korxonalarining asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, tuzilishi, texnik holati va ulardan samarali foydalanish kiradi. Mehnat vositalari omillari bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi jadvalni keltirish mumkin.

8.2 - jadval

Dastgohlardan samarali foydalanishning ish vaqti (ekstensiv) va quvvati (intensiv) bo'yicha tahlil qilish

Tar-tib soni	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi (+,-)
A	B	1	2	3
1.	Tovar mahsuloti (ming so'm)	193 000	208 500	+ 15 500
2.	Ishlangan dastgoh-soatlar (ming)	223	200	- 23
3.	Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorlik (so'm, tiyin) 1q : 2q	865,47	1 042,50	+ 177,03

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, hisobot davrida tovar mahsulotni ishlab chiqarish hajmi haqiqatda biznes-rejaga nisbatan 15500 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

1. Ishlangan dastgoh- soatlar sonining o'zgarishi (ekstensiv omil): $-23 \times 865,47 = -19\,905,8$ ming so'm.

2. Bir dastgoh soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (intensiv omil): $+177,03 \times 200 = +35406$ ming so'm. Demak, ikki omil ta'sirining o'zgarishi Tovar mahsulot ishlab chiqarishdagi umumiy farqqa teng, ya'ni: $(-19905,8) + (+35406) = +15500,2$ ming so'm.

Shunday qilib, dastgohlarning bekor turib qolishini bartaraf qilish natijasida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish rezervi 19905,8 ming so'm ekan.

V) Mehnat buyumlari omillari.

Ushbu omillar tarkibiga korxonaning xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy resurslardan foydalanish samarasi, material sig'imi kabilar kiradi. Mehnat buyumlari tarkibidagi mavjud ichki xo'jalik rezervlarni aniqlash uchun quyidagi 8.3-jadvalni keltirish mumkin.

8.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, joriy yili haqiqatda o'tgan yilga nisbatan bir so'mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ketgan material sarfi 0,019 tiyinga oshdi. Natijada, korxonaga bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi 27320 ming so'mga kamaydi:

a) $+0,019 \times 1000796 = +19015$ ming so'm. Demak, tovar mahsulotining ishlab chiqarish tannarxi moddiy xarajatlarda qimmatlashgan. Bu esa mahsulot ishlab chiqarish

Material sig'imi ko'rsatkichini tahlil qilish

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lcho v birligi	Haqiqatda o'tgan yili	Haqiqatda joriy yili	O'zgarishi (+,-)
A	B	1	2	3	4
1.	Moddiy xarajatlar	Ming so'm	625645	715500	+ 89855
2.	Tovar mahsuloti (o'zgarimas ulgurji bahoda)	Ming so'm	898608	1 000796	+ 102188
3.	Tovar mahsulotiga ketgan material sarfi (material sig'imi), mingdan bir aniqlikda Iq : 2q	So'm	0.696	0,715	+ 0,019

hajmining kamayishiga olib keldi, ya'ni mahsulot hajmi manfiy belgi (-) bilan ifodalanadi;

6) – 19015: 0,696 = - 27320 ming so'm. Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sish rezervi 27320 ming so'mni tashkil etadi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni korxonaga aylantirishga yo'naltirish asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq ekan. Bu omillarni yuqorida batafsil tahlil qildik. Endi yig'ma (komplekt) rezervlarni aniqlash uchun quyidagi tahliliy jadvalni havola etamiz.

8.4-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha yig'ma (komplekt) rezervlarni aniqlash

Tartib soni	Rezervlar nomi	Summasi (ming so'mda)	Jadvalga ilova
1.	Mehnat omillari	12603	8,1
2.	Mehnat vositalari omillari	19905,8	8,2
3.	Mehnat buyumlari omillari	27320	8,3
4.	Komplekt (yig'ma) rezerv	12603	

Komplekt (yig'ma) rezerv deganda, rezervlarning eng kam summasi olinadi.

8.8. Yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishning uslubiy jihatlari

Qishloq xo'jalik korxonalarini ixtisoslashtirish va ularning xo'jalik faoliyati natijalari ko'p jihatdan bu korxonalar ishlab chiqarishi bilan bog'liq tabiiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Bunday omillardan eng asosiysi yerdir. Shu boisdan ham qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatining iqtisodiy tahlili ularda yerdan foydalanish jarayonini o'rganishdan boshlanadi.

Qishloq xo'jaligi uchun yerning eng muhim xususiyati, sifat ko'rsatkichi doimiy unumdorligidir. Tuproq unumdorligi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorlik darajasini, dehqonchilik va chorvachilikning yalpi mahsuloti hajmini belgilaydi. Yerning asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatidagi bu xususiyati sira pasaymaydi, aksincha undan to'g'ri va oqilona foydalansa, oshib boradi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini belgilash yerdan foydalanish jarayoni tahlilining muhim vazifasidir. Bunday asosiy maqsad yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini yaxshilash imkoniyatlarini qidirib topish, har bir xo'jalikdagi ekin maydonlarining unumdorligini saqlash va oshirish yo'llarini ishlab chiqishdir.

Yerdan foydalanish jarayoni tahlilini hujjatlar bilan tanishishdan boshlash lozim. Har bir xo'jalikning «Yerdan foydalanish huquqini beruvchi davlat dalolatnomasi» bor. Unda (rasmiiy hujjatda) foydalaniladigan yerlarning chegaralari ko'rsatilgan bo'ladi.

Yerning turlari va sifat tuzilishiga qarab, «Yer daftarida hisobga olinadi. Har bir xo'jalikda yer daftaridan tashqari «Xo'jalik ichida yerdan foydalanish rejasi» ham bo'ladi. Bu rejaga almashlab ekinladigan barcha maydonlar va boshqa yerlardan foydalanish chizmasi ham ilova qilinadi.

Yerlarning sifat tarkibidagi o'zgarishlarni tahlil qilish va ulardan foydalanish darajasini o'rganish jarayonida quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar aniqlanishi zarur:

- butun yer maydonida qishloq xo'jaligi yerlarining salmog'i;
- umumiy haydaladigan yer maydonida sug'oriladigan yerlar salmog'i;
- haydaladigan yerlardan foydalanish darajasi.

Qishloq xo'jaligini jadallashtirish murakkab iqtisodiy jarayon bo'lib, u qishloq xo'jaligi korxonasi iqtisodiyotining eng muhim tomonlarini qamrab oladi. Bu yo'nalish tahlili davomida jadallashtirish darajasi va uning samaradorligini belgilash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi har taraflama o'rganiladi:

- mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi (yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan xodimlar soni);
- yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablag'lar qiymati (fondlar bilan ta'minlanish darajasi);
- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan mehnat va mablag'lar;
- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga sarflangan o'g'it miqdori;
- mahsuldor chorva birligi (bosh hisobiga).

Jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- ekinlar hosildorligi, chorva mollari va parrandalar mahsuldorligi;
- haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot, yalpi daromad va sof daromad;
- mehnat unumdorligi va mehnat haqi;
- fond samarasi;
- rentabellik darajasi.

8.9. Korxonani iqtisodiy salohiyatini baholashning uslubiy asoslari

Mustaqillik davrida yangi iqtisodiy kategoriyalar, tushunchalar hayotimizga shu darajada tezlik bilan kirib kelmoqdaki, ularni idrok qilish, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, metodologik muammolarni hal qilishga, ko'pincha ulgurish qiyin bo'lmoqda. Bunday yangi iqtisodiy tushunchalardan biri korxonaning iqtisodiy salohiyati tushunchasidir.

O'zbekistonda va boshqa hamdo'stlik mamlakatlarida chop etilgan adabiyotlarda korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda, asosan uning tasarrufidagi aktivlarni o'rganish bilan cheklanib qolmoqda⁹ Korxonaning iqtisodiy faoliyatini to'liq tahlil qilish nazariy va metodologik jihatdan yetarli emas. Chunki korxonaning iqtisodiy faoliyati bevosita unda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq. Ularni sodir bo'lishida faqat korxonaning aktivlari emas, balki boshqa elementlari ham ishtirok etadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lishi uchun moddiy-texnik ta'minot, ya'ni uskunalar, jihozlar, bino, xom ashyo kabilar mavjud. Ammo har qanday ilg'or texnika, yuqori sifatli xom ashyo o'z-o'zidan iqtisodiy jarayonni sodir qilib, moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydi. Unga, albatta insonning aralashuvi, ya'ni jonli mehnat ishtiroki zarur. Shundaygina ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, yangi mahsulot yaratilishiga erishish mumkin. Shu mahsulotlarning sotilishi esa korxonaning barcha xarajatlarini qoplab foyda olishni ta'minlaydi.

Endilikda korxonada iqtisodiy jarayonlarning sodir bo'lishi va unga ma'lum darajada foyda keltirishi uchun moddiy va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy faollar ham ishtirok etadi. Ularning jamlanmasini oldingidek moddiy va mehnat resurslari deb atash etarli bo'lmaydi, chunki ularning tarkibiga nomoddiy aktivlar kirmaydi. Shu tufayli ularni korxonaning iqtisodiy salohiyati deb atashni maqsadga muvofiqdir. Chunki bunda moddiy resurslar bilan birgalikda nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari to'liq o'z ifodasini topadi.

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy salohiyati deganda, unda sodir etilgan iqtisodiy jarayonni to'liq ta'minlaydigan barcha moddiy va mehnat resurslari hamda nomoddiy faollar tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan biri – tahlil qilinayotgan obyekt yoki kategoriyani to'g'ri va batafsil baholash uchun uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqishdan hamda uni nazariy va metodologik jihatdan asoslashdan iboratdir.

⁹ Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. –Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.
Хасанов Н.Х, Наҳбидинов С.О. Корхона молиявий ҳисоботини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш. –Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа. –М.: Инфра, 2005.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati to'g'risida to'liq xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish hamda ilmiy asoslangan holda tasniflash lozim. Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlar juda ko'p belgilari bilan tasniflanadi. Korxonada iqtisodiy salohiyatini belgilovchi ko'rsatkichlarning faqat iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasnifi iqtisodiy xulosa chiqarish uchun etarli bo'ladi. Ularni guruhlarga bo'lish mumkin:

- iqtisodiy salohiyat holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyatni samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Iqtisodiy salohiyatni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun ma'lumotlar asosan, buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan olinadi.

Korxonada iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini asoslash va ularni tahlil qilish yo'llarini ishlab chiqish nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga egadir.

8.10. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullari

Mahsulot tannarxi korxonalar xo'jalik faoliyatini ifodalovchi sifat ko'rsatkichi bo'lib, korxonalar faoliyatining barcha jihatlarini, ya'ni ishlab chiqarish va moliyaviy tomonlarini aks ettiradi va ularning ish samaradorligini ko'rsatadi.

Mahsulot tannarxi deganda, mahsulot ishlab chiqarish, sotish va korxonada moliyaviy faoliyati bo'yicha barcha xarajatlarining pul orqali ifodalanishi tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati turli xildagi mulkchilik shakllarida ish yuritayotgan korxonalar uchun beqiyosdir, zero, ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risida to'la ma'lumotlarga ega bo'lmasdan turib ishlab chiqarishni tashkil qilish va samarali boshqarish mumkin emas.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirish jonli mehnat hamda buyumlashgan mehnatni tejashni aks ettiradi, foydaning ortishini ta'minlaydi, ulgurji va chakana narxlarini arzonlashtirish imkonini yaratadi.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat: boshqaruv usullarini, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilishni, xo'jalik hisobini takomillashtirish, ishlab chiqarishning asosiy fondlaridan foydalanishni yaxshilash, moddiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish, xo'jasizlikka qarshi kurashish kabilar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: korxonada xo'jalik faoliyati davomida yuzaga keladigan xarajatlar tarkibini aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarning reja va o'tgan yilgi xarajatlarga nisbatan bo'lgan tejam yoki o'rtacha xarajatga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish jarayonida material va mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish ustidan nazorat olib borish, bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajatlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, mahsulot tannarxining xarajat unsurlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha tarkibini tahlil qilish, tannarxini arzonlashtirish rezervlarini aniqlash kabilar.

«Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi...» Nizomga muvofiq hamma xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;

ishlab chiqarish tannarxiga qo'shilmaydigan, ammo asosiy faoliyatdan olinadigan foydada hisobga olinadigan davr xarajatlariga qo'shiladigan xarajatlar;

- korxonaga umumxo'jalik faoliyatidan olinadigan foyda yoki zararlarni hisobga olinadigan, korxonaga moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlar;

- soliq to'lagunga qadar foyda yoki zarar hisob-kitobida hisobga olinadigan tasodifiy zararlar.

Shunday qilib, xarajat moddolari quyidagicha guruhlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi:

a) to'g'ri va egri material xarajatlari;

b) to'g'ri va egri mehnat xarajatlari;

v) ishlab chiqarish ahamiyatidagi ustama xarajatlar qo'shulgan holda boshqa to'g'ri va egri xarajatlar.

2. Davr xarajatlari:

a) sotish bo'yicha xarajatlar;

b) ma'muriy xarajatlar;

v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:

a) foizlar bo'yicha xarajatlar;

b) chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs farqlari;

v) qimmatli qog'ozlarga sarflangan mablag'larni qayta baholash;

g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Tasodifiy zararlar.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatiladigan tabiat resurslari, xomashyo, material, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladigan xarajatlar o'zlarining iqtisodiy mazmuniga muvofiq quyidagi xarajat unsurlariga bo'linadi:

1. Ishlab chiqarish material xarajatlar (qaytariladigan chiqindilar qiymati chiqarib tashlangan holda).

2. Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga haq to'lash xarajatlari.

3. Ishlab chiqarishga taalluqli ijtimoiy sug'urta ajratmalari.

4. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi asosiy fondlar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

5. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi boshqa xarajatlar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilish jarayonida bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajat ko'ratkichini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. U ishlab chiqarish tannarxini tovar mahsuloti hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Masalan, tovar mahsulotining qiymati 100 mln. so'mni tashkil etsa, mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi

80 mln. so'm bo'lsa, u holda tovar mahsulotining har so'miga qilingan xarajat 80 tiyin (80:100)ga, yalpi foyda esa 20 tiyinga teng bo'ladi. Demak, bu ko'rsatkichda foyda bilan ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi bog'liqlikni yaqqol ko'rsatish mumkin. Ushbu ko'rsatkichni va mahsulot tannarxi bilan bog'liq boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning hisob-kitobi boshqaruv tahlili fanida batafsil beriladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar korxonalarining xo'jalik va moliyaviy faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillarini, korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslarini bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillari.
2. Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
3. Korxonalarining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini tahlil qilish usullarining asoslari.
4. Mehnat unumdorligini tahlil qilish usullari.
5. Asosiy fondlarning tarkibini tahlil qilish usullari.
6. Asosiy fondlarning texnik holatini tahlil qilish usullari.
7. Asosiy fondlardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.
8. Moddiy resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.
9. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullari.
10. Foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari.
11. Rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari.
12. Korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish usullari.
13. Moliyaviy koeffitsiyentlarni tahlil qilish usullari.
14. Korxonalarining ishchanlik faolligini tahlil qilish usullari.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2010.
2. Ермолович Л.Л. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. Учебное пособие. – Минск.: Современная школа. 2010.
3. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.
4. Басовский Т.Е. Теория экономического анализа. – М.: Инфра-М, 2006 .
5. Pardayev M.Q., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.
6. www.uz- (Milliy axborot agentligi).
7. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

IX bob. KORXONALARNING MOLIYAVIY FAOLIYATINI IFODALOVCHI ASOSIY KO'RSATKICHLARNI TAHLIL QILISH USULLARINING ASOQLARI

9.1. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida iqtisodiy dastaklardan keng ko'lamda foydalaniladi. Bularga foyda, baho, rentabellik ko'rsatkichlari, soliq, kredit, foiz, kapital kiradi. Ularni ichida foyda korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini ifodalovchi-eng muhim mezondir.

Erkin iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi bois har bir xo'jalik yurituvchi subyekt ko'proq foyda olishga intiladi. Binobarin, foyda miqdorida jamiyatning korxonaga jamoasining va har bir xodimning manfaatlari o'z ifodasini topadi. Shu bois foyda iqtisodiy kategoriya bo'lib, u o'zida ishlab chiqarish va taqsimot orqali tovar-pul munosabatlarini aks ettiradi. Xo'jalik yurituvchi subyektning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa, har bir xodimni shuncha ko'p rag'batlantirishga, korxonani har tomonlama kengaytirishga, takror ishlab chiqarish fondlari mablag'ini ko'paytirishga imkoniyati tug'iladi. Bundan jamiyat ham manfaatdor, zero korxonaning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa foydadan davlat budjetiga to'lanadigan soliq ham shuncha ko'p bo'ladi. Shu bois erkin iqtisodiyot sharoitida foyda olishning ahamiyati beqiyos darajada oshganligini ko'rishimiz mumkin.

Iqtisodiyotimizning barcha sohalaridagi o'sish sur'atlari o'z navbatida foyda hajmini ham barqaror tarzda ko'payishiga olib keldi. Moliyaviy natija-korxonaga faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakunidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini belgilovchi asosiy mezon - sof foyda hisoblanadi. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun quyidagi oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlash zarur:

1. Yalpi foyda = Sof tushum – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

2. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelgan foyda = yalpi foyda davr xarajatlari ± asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromad (xarajat).

3. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda = asosiy faoliyatdan olingan foyda + olingan dividendlar + boshqa olingan dividendlar ± olingan va berilgan qarzlarning bo'yicha foizlar ± boshqa olingan va to'langan foizlar ± valyuta kursi farqi ± moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad (xarajat).

4. Soliq to'lagunga qadar foyda = umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda ± favquloddagi foyda (zarar).

5. Sof foyda (zarar) = soliq to'lagunga qadar foyda foydadan soliq boshqa soliqlar va ajratmalar.

Ushbu foyda ko'rsatkichlarining omilli tahlili moliyaviy tahlil fanida batafsil o'tiladi.

Foydaning mutlaq miqdori korxonalarining xo'jalik yuritish borasidagi samaradorlik darajasini har tomonlama belgilamaydi. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarni aniqlash lozim. Bu ko'rsatkich - rentabellik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichda kengaytirilgan ishlab chiqarishni, umumdavlat ehtiyojlarini qondirishni, xalqning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun sarflanadigan jonli va buyumlashgan mehnat tejamini pul shaklida ifodalanishini va qo'shimcha mahsulotning massasi o'z ifodasini topadi. Bundan ko'rinib turibdiki, rentabellik juda muhim iqtisodiy ko'rsatkich ekan.

Ta'kidlash joizki, rentabellik - bu o'ta keng qamrovli, teran tushuncha bo'lgani bois uning holati va undan foydalanish darajasi to'g'risida to'liq va mukammal xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur. Shu bois Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston Respublikasining vakolatli idoralarining rasmiy jihatdan qabul qilingan hujjatlariga asosan rentabellik ko'rsatkichlar tizimi va ularni hisoblash usullarini qisqacha ko'rib o'tamiz. Iqtisodiy adabiyotlarni chuqur o'rganish natijasida iqtisodchi olimlar o'rtasida ushbu masala yuzasidan hamfikrlik yo'qligini ta'kidlash kerak. Masalan, O'zbekiston Respublikasi korxonalar bankrotligi va sanatsiya masalalari bo'yicha hukumat hay'ati tomonidan 1997-yil 17-aprelda tasdiqlangan «Moliyaviy tahlil bo'yicha uslubiy tavsiyalar»da quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya etilgan: sotilgan mahsulotni rentabelligi, asosiy vositalarni rentabelligi, xususiy kapitalni rentabelligi, permanent kapitalni rentabelligi, jami kapitalni rentabellik ko'effitsiyenti.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi iqtisodiy nochor korxonalar ishi qo'mitasi tomonidan 1997-yil 10-dekabrda tasdiqlangan «Qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy tahlil qilish bo'yicha tavsiyalari» va «Qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodiy nochorligini e'tirof etishni vaqtincha tartibi»da rentabellik darajasini baholash uchun faqat ikki ko'rsatkich tavsiya etilgan: mahsulot rentabelligi va aktivlar rentabelligi. Rossiya iqtisodiy tahlil fanining ko'zga ko'ringan yirik namoyondalari M. I. Bakanov, A. D. Sheremet, L. I. Kravchenko va boshqalarning moliya tahlil bo'yicha chop etilgan qator darsliklarini, o'quv qo'llanmalarini, risolalarini va ilmiy maqolalarini e'tirof etish joiz. Xususan, A. D. Sheremet, E.V.Negashev tomonidan moliyaviy tahlilga bag'ishlanib chop etilgan «Moliyaviy tahlil usuli» o'quv qo'llanmasida rentabellik ko'rsatkichlarini uchta guruhga umumlashtirishni tavsiya etganlar:

1. Kapital (aktivlar) rentabelligi;
2. Mahsulot rentabelligi.
3. Pul mablag'lari oqimi asosida hisoblangan rentabellik ko'rsatkichlari.

O'zbekistonda ham iqtisodiy tahlilga va uning ayrim sohalariga bag'ishlangan adabiyotlar, o'quv va amaliy qo'llanmalar, risolalar, ilmiy maqolalar chop etilgan. Bular jumlasiga E.A. Akromov, Yo. Abdullayev, I.T. Abdukarimov, I.O.Voljin, E. Ergesheyev, A. Ibrohimov, B.I. Isroilov, S. Najbidinov, M.Q. Pardaev, M.M. To'laxo'jayeva, V.V.Ergashboyev, N.Xasanov kabilarning ishlarini misol keltirish mumkin.

Bevosita korxonalarining moliyaviy holatiga bag'ishlagan adabiyotlarda rentabellik ko'rsatkichlarining tahliliga ko'p e'tibor berilgan nufuzli ishlardan biri E.A. Akramov tomonidan chop etilgan «Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili» o'quv qo'llanmani e'tirof etish joiz. Ushbu ishda muallif rentabellik ko'rsatkichlarini ikki tizimli ko'rsatkichlarga umumlashtirishni tavsiya etgan:

I. Umumiy rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) jami aktivlarning rentabelligi;
- 2) ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi;
- 3) korxonaning joriy xarajatlari rentabelligi;
- 4) sotilgan mahsulot rentabelligi...

II. Qo'shimcha rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) xususiy (o'z) kapitalining rentabelligi;
- 2) qarzga olingan kapitalning rentabelligi;
- 3) asosiy kapitalning rentabelligi;
- 4) aylanma kapitalning rentabelligi;
- 5) permanent (investitsiya) kapitalning rentabelligi.

Moliyaviy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlar ichida rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilishga alohida e'tibor berilgan tadqiqotlar qatoriga I.T. Abdulkarimov, I.O. Voljin va V.V. Ergashboyev, M.Q. Pardayev larni ishlarini kiritish mumkin. Xususan, I.T. Abdulkarimov tomonidan chop etilgan «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» nomli risolada quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya etilgan: mahsulotni sotish rentabelligi, asosiy sarmoya rentabelligi, o'z sarmoya rentabelligi, xarajatlar rentabelligi.

I.O. Voljin, V.V. Ergashboyevlar «Moliyaviy tahlil» nomli uslubiy qo'llanmada quyidagi 12 ta rentabellik ko'rsatkichlarini tavsiya etadilar: xarajatlar rentabelligi, sotish rentabelligi, asosiy faoliyat rentabelligi, jami aktivlar rentabelligi, xususiy (o'z) kapitalni rentabelligi, asosiy kapital rentabelligi, permanent kapitalni rentabelligi, aylanma kapitalning rentabelligi, qarzga olingan kapitalni rentabelligi, soliq kesimi, real asosiy kapitalni rentabelligi, sarmoyalangan (investitsiya) kapitalni rentabelligi.

Shunday qilib yuqorida tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin:

1. Korxonaning rentabellik darajasiga baho berish yo'nalishlari xususida olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjudligi. Bir guruh olimlar, jumladan, M. I. Bakanov, A. D. Sheremet, E. V. Negashev kabilar o'z tavsiyalarida korxonaning jami moliyaviy resurslaridan samarali foydalanishga asosiy e'tiborni qaratganlar. Ikkinchi guruh olimlar va mutaxassislar I.O. Voljin, V.V. Ergashboyev va boshqalar moliyaviy resurslarning ayrim qismlaridan samarali foydalanish xususida o'z tavsiyalarini berganlar.

2. Rentabellik ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish borasida turlicha yondashishlarning mavjudligi. Masalan, tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarining soni - 2 tadan 12 tagacha.

3. Rentabellik darajasini hisoblashda asos qilib olingan ko'rsatkichlarni, ya'ni foyda turlarini: yalpi foyda, umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda, asosiy faoliyatdan kelgan foyda, soliq to'lagunga qadar foyda, sof foydalarni asoslanmagan holda qo'llash. Tavsiya etilgan aksariyat rentabellik ko'rsatkichlari sof foyda asosida aniqlanadi.

4. Rentabellik ko'rsatkichlari tizimiga unga bevosita aloqasi bo'lmagan ko'rsatkichlarning kiritilishi. Masalan, soliq kesimi kabilar.

5. Yuqorida keltirilgan adabiyotlarning birortasida ham rentabellik ko'rsatkichlari iqtisodiy mazmuni bo'yicha tizim sifatida tavsiflanmagan. Ko'rsatkichlar haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun, eng avvalo, ularni ilmiy asoslangan holda tasniflash lozim. Xususan, rentabellik ko'rsatkichlari bir qator belgilari bilan tavsiflanadi.

Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan va moliyaviy natijalarning tarkib topishi haqidagi nizomga muvofiq quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya qilingan. Bularga: jami aktivlar (mulk) rentabelligi, sotilgan mahsulot rentabelligi, xususiy (o'z) kapitalning rentabelligi va aksiyaning rentabelligi. Shu bilan bir qatorda yana bir qancha rentabellik ko'rsatkichlarini aniqlash usullarini ko'rsatish mumkin. Quyida rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash usullarini havola etamiz:

1. Jami aktivlarning rentabelligi korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. Ushbu rentabellik darajasining me'yori (normasi) 5 foizdan 10 foizgacha bo'lishi lozim. Mulk rentabelligi darajasi korxonaning bir so'mlik mulkidan necha so'm foyda olinganligini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich korxonalar o'rtasidagi raqobat kurashida indikatorlik vazifasini o'taydi. Raqobatbardoshlik darajasi tahlil qilinayotgan korxonaning jami aktivlarining rentabellik darajasi o'rtacha tarmoqdagi koeffitsienti bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Jami aktivlarning rentabellik darajasi quyidagi formula orqali sof foyda summasini (SF) jami aktivlarning o'rtacha miqdori (JAS) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$JAR = SF \times 100 : JAS$$

2. Sotilgan mahsulot rentabelligi (SMR) sotilgan mahsulot birligiga foyda ulushini, ya'ni sotilgan mahsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha yalpi foyda summasini (YF) mahsulot sotishdan tushgan sof tushumga (ST) nisbati tariqasida aniqlanadi:

$$SMR = YF \times 100 : ST$$

3. Xususiy (o'z) sarmoya rentabelligi (XSR) korxonaning o'z kapitalidan foydalanish samaradorlik darajasini ko'rsatadi, ya'ni korxonaning o'z sarmoyasi o'rtacha yillik summasining bir pul birligidan qancha pul birligiga teng sof foyda olinganligini ko'rsatadi. U quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$XSR = SF \times 100 / XS$$

Rentabellik ko'rsatkichlarini omilli tahlil qilish usullari moliyaviy tahlil fanida batafsil o'rganiladi.

9.2. Sanoat korxonalarining moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarining asoslari

Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilishning asosiy vazifasi quyidagilarni baholash hisoblanadi:

- buxgalteriya balansi va mulkiy holat ko'rsatkichlari tuzilmasi;
- asosiy vositalar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- aylanma mablag'lar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- moliyaviy barqarorlik;
- likvidlilik va to'lov qobiliyati;
- ishga doir faollik.

Korxonada moliyaviy holatini buxgalteriya balansi asosida dastlabki baholash hisobot yili oxiriga bo'lgan balans moddalarini yil boshiga bo'lgan ma'lumotlar bilan taqqoslash yo'li orqali amalga oshiriladi. Balansni tahlil qilishda uning tuzilmasi aniqlanadi va korxonada mablag'lari hamda ularning manbalari tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar o'rganiladi, mablag'larni qanchalik to'g'ri joylashtirilganligi aniqlanadi va korxonada moliyaviy holatiga dastlabki baho beriladi. Xususan, balans tuzilmasini tahlil qilishda uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi nisbat, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishini, uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlar va qarzlardan qanchalik to'g'ri foydalanilayotganligi kabilarda o'rganiladi, bu o'zgarishlarga dastlabki baho beriladi. Masalan, korxonaning moliyaviy holati barqaror bo'lishi uchun uning o'z mablag'larining hajmi qarzga olingan mablag'lar hajmidan ko'p bo'lishi lozim. Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilish jarayonida, ayniqsa, uning likvidligi va to'lovga layoqatlilikini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonada balansning likvidlilikini deganda, balansdagi likvid mablag'larning balansida ko'rsatilgan majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarning likvidlilikini balans likvidlilikining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarning pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi. Ushbu ko'rsatkichlar korxonaning bankrotlik holatiga tushish va sinish xavfidan saqlanish maqsadida qo'llaniladi.

Korxonaning to'lov qobiliyati eng muhim ko'rsatkich hisoblanib, u korxonada moliyaviy holatining barqarorligini ifodalaydi. To'lov qobiliyati korxonaning o'z aylanma mablag'larining saqlanuvchanligi, tez pulga aylanadigan (likvid) aylanma aktivlarning holatiga ulardan samarali foydalanishiga bog'liq.

Bularga quyidagilar kiradi:

1. Joriy (umumiy) likvidlik koeffitsiyenti. U aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. Joriy likvidlilik koeffitsiyenti joriy aktivlar suramasini (balans aktivi 2-bo'limi yakuni) joriy majburiyatlarga bo'lish (balans passivi 2-bo'limi yakuni) undan uzoq muddatli majburiyatlarni ayirish orqali hisoblaniladi. Ushbu koeffitsiyentning ahamiyati 2dan kam va 3dan yuqori bo'lmasligi kerak.

2. Oraliq (muddatli) likvidlilik koeffitsiyenti. U joriy majburiyatlardagi pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar ulushini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlariga

bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Ushbu koeffitsiyentning ahamiyati 0,7 kam va 2 ko'p bo'lishi kerak emas. Bu ko'rsatkich kredit berishda banklarni qiziqtiradi.

3. Mutlaq likvidlilik koeffitsiyenti. Bu ko'rsatkich pul mablag'larining qisqa muddatli majburiyatlardagi ulushini tavsiflaydi va pul mablag'larining joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati 0,2 dan kam va 0,7 dan ko'p bo'lmisligi zarur.

Moliyaviy barqaror korxonada, korxonada aktivlariga (asosiy fondlar, nomoddiy aktivlar, aylanma mablag'lar) qo'yilgan mablag'larni o'z mablag'lari hisobiga qoplaydigan, muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzariga yo'l qo'ymaydigan hamda o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajaradigan korxonada tushuniladi. Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlarining ahamiyati asosan kreditorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi, zero, ular orqali korxonaning chet el sarmoyalariga qaramlik darajasini, moliyaviy holati barqarorligini, bankrot bo'lish ehtimolini hamda investitsiya siyosatini yurgizish vaziyatlarini aniqlash mumkin.

Moliyaviy barqarorlik o'z va qarz mablag'lari nisbati bilan aniqlanib, qator ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi. Ularga mustaqillik, moliyaviy qaramlik va moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari kiradi.

Mustaqillik koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkich korxonada mablag'larining qarz mablag'lariga qaram emasligini tavsiflaydi. U o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichning ahamiyati 0,5 dan kam bo'lmisligi kerak. Binobarin, mazkur ko'rsatkichning o'sishi moliyaviy mustaqillikning ortishi va moliyaviy qiyinchiliklar xavfining kamayishini ko'rsatadi.

Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkich korxonani o'z mablag'larining bir so'miga qancha xo'jalik mablag'lari to'g'ri kelishini ko'rsatadi va xo'jalik mablag'larining o'z sarmoyasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsiyentni ahamiyati 2 dan kam bo'lmisligi lozim.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti. U o'z mablag'larining qarz mablag'lariga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati birdan kam bo'lmisligi kerak.

O'z mablag'larining qarz mablag'laridan ortiqligi korxonada moliyaviy barqarorlikning yetarlicha zaxirasiga ega ekanligini hamda tashqi moliyaviy manbalaridan nisbatan xoli ekanligini ko'rsatadi.

Korxonaning moliyaviy holatini baholashda uning ishchanlik faolligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular qatoriga aylanma mablag'larni aylanish, debitorlik va kreditorlik qarzarining aylanish ko'rsatkichlari kiradi. Ma'lumki, aylanma mablag'lar ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz ta'minlaydi. Ular ketma-ket ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini o'tab, o'z shaklini o'zgartirib boradi. Pul shakli ishlab chiqarish shakli bilan, ishlab chiqarish tovar shakli bilan va tovar shakli pul shakliga aylanadi. Ana bu aylanma mablag'larning uzluksiz harakati aylanma mablag'larning doiraviy aylanishi deb ataladi. Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish davri qancha qisqa bo'lsa, ularning aylanish tezligi shuncha tez bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishga 100 mln. so'm aylanma mablag'lar jalb etilgan bo'lsin. Agar ular bir yilda 3 marta aylansa,

mahsulot ishlab chiqarish 300 mln. so'mni tashkil etadi. Endi ishlab chiqarish davrini jadallashtirish tufayli bu aylanma mablag'lar 4 marta aylansa, u holda mahsulot ishlab chiqarish 400 mln. so'mni tashkil etadi. Aylanma mablag'larning aylanish ko'rsatkichlari bir qancha. Ularning eng asosiylari quyidagilar:

1. Jami aktivlarning aylanish koeffitsiyenti. U sof tushumni korxonaga xo'jalik mablag'larining umumiy summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsiyent hisobot davrida aktivlar necha marta aylanganligini yoki bir so'mlik aktivlarga necha so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri kelishini ko'rsatadi. U yuqori darajada ishlab turishi kerak, zero, uning kamayishi foyda ko'rsatkichiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Aylanma mablag'larning aylanish kuni. Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatini 360ga ko'paytirib, mahsulot sotilishidan tushgan sof tushumga bo'lish lozim. Agar aylanma mablag'larning aylanish kuni sekinlashsa, aylanmaga qo'shimcha tarzda mablag' jalb etish zarur bo'ladi. Agarda tezlashsa, u holda aylanmadagi mablag'lar bo'shatiladi. Bo'shatilgan yoki aylanmaga qo'shimcha jalb etiladigan mablag'larning summasini aniqlash uchun avval bir kunlik aylanma hajmini aniqlash lozim. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

Bir kunlik sotish hajmi = sof tushum $360 = 7030 : 360 = 19,5$ ming so'm. Shundan so'ng uni aylanma mablag'lar aylanish kunining sekinlashgan yoki tezlashgan miqdoriga ko'paytirish lozim. Masalan, aylanma mablag'larni aylanish kuni 5 kunga sekinlashgan, deylik. Ana shu farqni bir kunlik sotish hajmiga ko'paytiriladi $(5 \times 19,5) = 97,5$ ming so'm. Demak, aylanmaga qo'shimcha tarzda 97,5 ming so'mlik mablag' jalb etish lozim.

3. Qarz mablag'larining aylanish kuni. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$QMAK = QMS \times K : ST;$$

bunda:

QMS - qarz mablag'larining yillik o'rtacha summasi;

K - davrdagi kunlar soni (qoidaga ko'ra 1 yilda - 360 kun);

ST - mahsulotni sotishdan tushgan sof tushum.

Korxonalarining moliyaviy holatining tahlili jarayonida debitor va kreditor qarzlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi, zero, muddati o'tgan ushbu qarzlarning mavjudligi o'z navbatida moliya resurslarini qayta taqsimlashga, xo'jalik hisobi tamoyillarini buzishga olib keladi.

Debitor qarzlari deganda aynan, tahlil qilinayotgan korxonaga aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari deganda, esa o'zga korxonalarining aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanmasida qatnashishi tushuniladi. Ko'pgina korxonalar moliyaviy holatini yomonlashuvi omillaridan biri - katta summadagi muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning hosil bo'lishidir.

Shu bois O'zbekiston Respublikasi hukumati va Prezident I. Karimov debitorlik va kreditorlik qarzlarning paydo bo'lishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatish zarurligini ko'p marotaba ta'kidlagan.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar korxonalarining moliyaviy faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillarini, korxonaning moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslarini bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari.
2. Rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari.
3. Korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish usullari.
4. Moliyaviy koeffitsiyentlarni tahlil qilish usullari.
5. Korxonalarining ishchanlik faolligini tahlil qilish usullari.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2010.
2. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.
3. Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С. Методика финансового анализа. Учебное пособие. – М.: ИНФРА, 2005.
4. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004.
5. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili. O'quv qo'llanma – T.: Moliya, 2003.
6. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).
7. www.pravo.eastink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

X bob. AVTOMATIK BOSHQARISH TIZIMIDA IQTISODIY TAHLIL

10.1. Avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'rni va ro'li

Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimining (ABT) paydo bo'lishi xalq xo'jaligi boshqaruvining takomillashtirish yo'llaridan biri hisoblanadi. ABT boshqaruvning barcha darajalaridan ishlab chiqiladi: KABT – korxonalari, ABT – tarmoqlari, ATDT – markazlashgan boshqaruv organlari va boshqalar. Eng ommabop turlaridan biri ABTK hisoblanadi. U korxonaning xo'jalik faoliyatini boshqarishning asosiy masalalarini yechish uchun zamonaviy axborot-texnikasi va iqtisodiy-matematik usullar qo'llaydigan boshqaruv tizimidir.

ABT yaratilishiga quyidagi avtomatik boshqarish tizimining funksional bo'g'ini ishlab chiqildi:

- ishlab chiqarishning texnik tayyorgarligini boshqarish;
- xom ashyo texnik ta'minot boshqaruvi;
- asosiy ishlab chiqarishning operatsion boshqaruvi;
- sotishni boshqarish;
- sifatni boshqarish;
- moliyani boshqarish;
- me'yoriy xo'jalikni boshqarish.

Endi esa shu bo'g'inning ayrim masalalarini va ularning vazifalarini ko'rib chiqamiz. Texnik-iqtisodiy reja bo'g'ini masalalarning vazifasi korxonaning xo'jalik faoliyati ko'rsatkishlarning hisob-kitob rejasining o'tkazilishini ta'minlash. Unda quyidagi masalalar yechiladi:

- ishlab chiqarishni rejalashtirish;
- mahsulot realizatsiyasi;
- ishlab chiqarish samaradorligini rejalashtirish;
- kapital qo'yilmalarni rejalashtirish;
- foyda va rentabellikni rejalashtirish;
- tannarxni rejalashtirish;
- moliyaviy rejani tuzish;

KABT dagi buxgalteriya hisobi bo'g'ini zamonaviy hisoblash texnika bazasi asosida hisob jarayonlarining takomillashtirishni ta'minlash zarur. Bu esa axborot sifatini oshirishga, mehnat xarajatlarini kamaytirishga, axborot olish vaqti va uni qayta ishlashga yordam beradi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida EHM yordamida har xil me'yoriy axborotlarni olish va saqlashni tashkil etishi mumkin.

KABT bo'g'inida iqtisodiy tahlilda qaror qabul qiladigan baza ma'lum o'ringa ega. Hozirgi vaqtda KABTda alohida iqtisodiy tizim yo'q. Iqtisodiy tahlilda faqat uchta masala mustaqil berilgan:

- 1) tannarx, rentabellik va mahsulot narxi tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);
- 2) xom ashyo hisobi va tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);

3) ishchilarning ishlab chiqarish me'yori bajarilishini hisobi va tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);

Bu shartlarda kompleks boshqaruv haqida gapirib bo'lmaydi, chunki iqtisodiy tahlil kabi boshqaruv jarayonining asosiy bosqichida uyg'unlik yo'qoladi. Buning oqibatida optimizatsiyalash masalalar yechimi qiyin, chunki bu maqsadlarni amalga oshirish uchun axborotni birlamchi hujjatlarda qo'lda bajarish lozim, o'z navbatida ko'pgina mehnat xarajatlarini o'z ichiga oladi. Bank ma'lumotlariga asoslanib avtomatlashtirilgan tizimlashga shart- sharoitlar yaratilib u zamonaviy ABT yordamida yagona YAHM va kichik hisoblash mashina oilasini hozirgi vaqtda texnik ta'minlash sifatida ma'lumotlar banki (MB) deb, u ABT axborot ta'minlash tashkilotining kompleks vositasidir.

Axborotni qulay saqlash uchun ma'lumotlar bazasi aniq prinsiplar asosida fayllarga guruhlanadi. Fayl - bu ma'lumotlar to'plashni (axborot massivi) ifodalaydi, u klassifikatsiya belgisiga ko'ra guruhlanadi.

Shunday mexanizatsiyada mikro va mini EHM vositalari qo'llanishi analitik ishga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu yerda avtomatlashtirishga faqat hisoblash jarayoniga duch keladi, bu esa o'z navbatida analitik ishni kamaytiradi.

KABTda shu kabi bo'g'inning yaratilishi sabablari quyidagilar :

- 1) iqtisodiy tahlilning kompleksligi;
- 2) korxonalar faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari hisobining yagonaligi;
- 3) korxonalar ish natijasining umumiyligi;
- 4) ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun zaxirani aniqlash va mobilizatsiya qilish.

Agar xo'jalik faoliyati tahlili (XFT) masalalari har xil KABT bo'g'inlarida yechilsa, iqtisodiy tahlil kompleksiga erishish qiyin. Bu holda masalalar ko'rib chiqilmaydi, o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'siri bir ko'rsatkichlarning boshqa ko'rsatkichlarga o'rnatilgan, ya'ni umumiylik bo'lib ko'rsatiladigan ko'rsatkichlar tizimiga kiritiladi. Buning barchasi korxonalar iqtisodiyotini boshqarishini qiyinlashtiradi, xo'jalik yurgizish samaradorligini tushiradi. Kompleks iqtisodiy tahlilda KABT ga qarashli mustaqil tizimning yaratilishi, korxonalar faoliyati tahlilining metodikasi mavjudligi bilan osonlashadi.

Bu metodikalarda analitik masalalar yechimi mavjud bo'lib, ular oson shakllanadi, algoritmlanadi va EHM da amalga oshirilishi oson keshadi.

10.2. EHM yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish

KABTdagi bo'g'in iqtisodiy tahlilda tizimning yaratilishi ko'pgina tashkiliy savollarning axborot, matematik, texnik vositalar yordamida ta'minlanib, yechimini talab etadi. Quyidagi asosiy bosqichlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- 1) axborot tizimining o'rganilishi;
- 2) xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili metodikasini ishlab chiqish;
- 3) EHMda yechish uchun iqtisodiy tahlil masalalarini tanlab olish;
- 4) tanlab olingan tahlildagi masalalarning model va algoritmlarning chiqilishi;

5) tanlab olingan masalalar yechimi uchun qo'shimcha axborotni ishlab chiqish.

Birinchi bosqichda korxonadagi dastlabki hujjatlar ko'rib chiqiladi, hujjat yuritilishining tizimi o'rganiladi. Ikkinchi bosqichning vazifasi korxonada qabul qilingan iqtisodiy usullarning o'rganishi.

Bu metod kompleks iqtisodiy tahlil prinsiplariga asoslangan. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tish sekun-astalik bilan boshlanadi. Avvalambor, EHMda masalalarning yechimi o'tkaziladi. Xo'jalik faoliyatining kompleks iqtisodiy tahlil metodikasida umumiy masalalar birinchilardan EHMda tatbiq etish zarur bo'ladigan masalalar tahlil olinadi. Bu tanlov quyidagi prinsiplarga asosan o'tkaziladi:

- masalalar muhimligi (asosiy iqtisodiyot ko'rsatkichlar tahlil qilinadigan masalalar tanlab olinadi);

- boshqaruv darajasida (korxonada faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari – yillik, chorak, oylik hisobotlari, buxgalteriya, statistik, operativ hisoboti ma'lumotlari, dastlabki hujjatlar va hokazo).

Analitik masalalar yechish uchun ularning matematik yozuvi algoritmlashtirilishi kerak, bu o'z navbatida to'rtinchi bosqichni o'z ichiga oladi. Kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish uchun hujjatlardagi ma'lumotlar yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun savol-javob ma'lumotlari, vizual kuzatish, hujjatlarning yangi shakllarini kiritishga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Shuning bilan, beshinchi bosqichda kompleks iqtisodiy tahlil uchun yangi axborot tizimi yaratiladi.

Oltinchi bosqichda EHM da analitik misollarni yechish uchun dasturlar ishlab chiqiladi. Dasturlar mashina kodi tilida, xohlagan algoritmlash tilida tuzilishi mumkin. Bu esa ABT texnik bazasiga bog'liq.

Oxirgi bosqich – EHM yordamida kompleks iqtisodiy tizim metodikasini kirg'izish. Shuni aytib o'tish joizki, EHMda tahlil masalalarini yechimini belgilangan dasturlar o'z-o'zidan doimiy kompleks iqtisodiy tahlil o'tkazilishini ta'minlaydi. Kompleks iqtisodiy tahlil bo'g'inini administrativ-huquqiy jihatdan ta'minlashi lozim, ya'ni korxonada bo'limi va ma'lum odamlar, funksional tizimga javob berishini aniqlaydi (axborot hisoblash markaziga javob beradilar). Bunday bo'limga axborot hisoblash markazi kiradi.

Qiyin tashkiliy savollarning biri ABT sharoitida kompleks iqtisodiy tahlilning axborot bilan ta'minlanishidir. Axborot hisoblash mazkazida KABTdagi bo'g'in yagona ma'lumotlar bazasini yaratishi zarur. Shunga o'xshash masalalarni yechish uchun ma'lumotlarni qolda ishlab chiqarish maqsadga muvofiq emas, bu holda unig qiyinligidan EHM natijasi yaxshi bo'lmaydi. Barcha muhim axborot EHMning tashqi xotirasida saqlanishi zarur, chunki umumiy hisoblash mashinasi magnit lentalarida, diskda, barabanda katta tashqi xotiraga ega. Bu paytda doimiy axborot, ya'ni har xil me'yorlar, narxlar, tariflar va rejali ma'lumotlar, yil davomida o'zgarmaydigan, almashuvi va EXMning tashqi xotirasida saqlanishi zarur. Keyinchalik doimiy axborotga o'zgartirishlar kiritilishini ko'rib chiqish lozim, iqtisodiy axborotning kodlash tizimini ishlab chiqishi zarur. Har xil shakldagi hujjatlarning qattiq unifikatsiyalash va standartlashtirish lozim. EHMda axborotni avtomatlashtirishni ishlab chiqish asosiy bank ma'lumotlarini yaratib berolmaydi. ABTdagi kompleks iqtisodiy tizim axborot

bilan ta'minlashini, chiqish hujjatlarining shakllarini ishlab chiqishini ifodalaydi, standartlar o'lchami, tuzilishi bo'yicha oson, EHMda avtomatik to'ldirish ishlab chiqilishi lozim. ABTdagi kompleks iqtisodiy tahlilga qarashli tizimni matematik ta'minlanishi quyidagi savollar yechimini tug'diradi:

1) matematik usullarni tanlash, shunga o'xshash masalalarga qarashli tizimni ko'zda tutmoq;

2) tizimga qarashli dasturlarni EHMda masalalarni yechish.

3) standart jadvallar, klassik shaklga ega analitik hisoblar o'tkazish.

Barcha dastlabki ma'lumotlar, oxirgi natijalar, hisoblash usullari jadvallarga kirg'iziladi. Iqtisodiy xo'jalik faoliyati ishining rasmiylashtirish usuli hisobini, qo'lda yoki mexanizatsiyalashning kichik darajasida tashkil topgan. Tahlilda EHMdan qo'llanish usullari, hisoblar jadvali usullaridan foydalanishdan kechish zarur. Keyin esa formulalar yordamida EHMda misollarni amalga oshirish uchun ularni yechish algoritmini tuzish kerak. EHM faqat formulalar tilini tushunadi. Shuning uchun ham analitik masalalarni yechishning matematik usulu formulalar yordamida yozilishi zarur. Keyin esa formulalar yordamida EHMda masalalarni amaiga oshirish uchun, ularni yechish, algoritmini tuzish lozim.

10.3. EHMda kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish

EHM da masalalarni yechish uchun quyidagilar belgilab olish zarur:

masalalarning iqtisodiy mohiyati, masala nomi, uning yechimi maqsadi, boshqaruv organlari ro'yxati;

- kirish axborot, o'z ichiga hujjatlar shakli belgilanadigan operativ axborotni oladigan me'yoriy axborot ;

- chiqish hujjati hamda chiqish hujjatlarini shaklini o'z ichiga oladigan , EHMda olinadigan mashinogrammalar;

- boshqa masalalar uchun saqlanadigan ma'lumot;

- masalalarning keyingi yig'imi uchun yig'iladigan axborot;

- masala yechimi algoritmi, o'z ichiga kerakli izohlarni bazasidan oladi (blok sxema tuzilishi mumkin).

Misol uchun keyingi masalani ko'rib chiqamiz. Tayyor mahsulot ishlab chiqarish va jo'natish rejasini bajarilishi tahlili. Bu tahlil zavod bo'yicha o'tkaziladi va sexlarda yig'iladi. Qiymat va natural o'lchovlarda masalalar yechiladi. Bu masalani yechish maqsadi – ishlab chiqarishning va tayyor mahsulot sotishning o'z vaqtida va ritmik operativ tahlil. Masalani yechish uchun mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha birlamchi axborot, mahsulotni jo'natishga yuk xati, yig'im sexi rejalari, yig'ilgan bir dasta hujjat zavodning AXMga yetkazib olib boriladi, mashina sohiblariga ma'lumotlar o'tkaziladi. Masalalar yechimi natijalari mashinogramma shaklida bo'lishi mumkin, bular o'z navbatida mahsulotni sotishga va eksport qilib byuroga jo'natiladi. bu masala har dekada va har oyda yechiladi.

Masala yechimi algoritmi:

1) dastlabki hujjatlardan axborot mashina tashuvchilarga o'tkaziladi. Natijada transport yuk xati massivlari paydo bo'ladi.

2) sex yuk xati, buyurtma raqami va mahsulot shifri massivlari bo'yicha taxlanadi. Mahsulotni raqam va shifri bo'yicha mahsulot massivi tahlalib dekada uchun yuk xatini olamiz.

3) formulada ishlab chiqarilgan mahsulot shifri, sex raqami va buyurtma raqami bo'yicha qo'shib chiqiladi. Kompleks iqtisodiy tahlilini masalalarni barcha yechimlari EHMga o'tkazilishi, unung tezligini va sifatini oshiradi va xo'jaligining boshqaruvida yaxshi qurol bo'lib xizmat qiladi.

Demak, korxonalarda ishni avtomatlashtirilgan tarzda olib borilishi iqtisodiy samaradorlikni oshishiga olib keladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'rni va ro'li, korxonada, EHM yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish yo'llari hamda elektron hisoblash mashinalarida kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish usullarini bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida korxonalarining xo'jalik jarayonlarini tahlil qilishning ahamiyati.

2. Tahlil jarayonlarida ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlashning afzalliklari.

3. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni avtomatlashtirishning istiqbollari.

Asosiy adabiyotlar

1. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. -М: ИНФРА 2008.

2. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности. Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2006.

3. Vahabov A.V., Ibrohimov A.T. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. –T.: Moliya, 2005.

4. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. -М., Инфра-М, 2005.

5. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

6. www.pravo.eastink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TESTLAR

1. Tahlil so'zining lug'aviy mazmuni nimani anglatadi?

A. "Tahlil" lotincha so'zdan olingan bo'lib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi.

B. "Tahlil" inglizcha so'zdan olinib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi.

V. "Tahlil" ruscha so'zdan olingan bo'lib, "Oddiylikdan murakkabga qarab o'rganaman" ma'nosini anglatadi.

G. "Tahlil" grekcha so'zdan olingan bo'lib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi.

2. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilishning uch bosqichi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot.

B. Abstrakt tafakkur, tahlil, amaliyot.

V. Amaliyot, jonli mushohada, tahlil.

G. Tahlil, amaliyot, jonli mushohada.

3. Rezervlarni turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Makroiqtisodiy, tarmoq, regional, ichki xo'jalik.

B. Tarmoq, xalq xo'jaligi, ichki xo'jalik, kompleks.

V. Xalq xo'jaligi, tarmoq, regional, ichki xo'jalik.

G. Regional, xalq xo'jaligi, makroiqtisodiy, kompleks.

4. Iqtisodiy tahlil fanini pirovard maqsadi nima?

A. Mahsulot tannaxini hisoblash.

B. Mehnat unumdorligini aniqlash.

V. Xo'jalik rezervini topish va ulardan to'la-to'kis foydalanish.

G. Asosiy vositalardan samarali foydalanish.

5. Iqtisodiy tahlil fani qaysi fanlar bilan chambarchas bog'liq?

A. Makro va mikroiqtisodiyot.

B. Makro va mikrostatistika.

V. Buxgalteriya hisobi va audit.

G. Iqtisodiy nazariya.

6. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti nimaga asoslanadi?

A. Xo'jalik mablag'i va uning manbalari.

B. Korxonani xo'jalik faoliyatiga.

V. Buxgalteriya hujjatlariga.

G. Ma'lumotlar va me'yoriy hujjatlarga.

7. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga ta'rif bering.

A. Ishlab chiqarish munosabati.

B. Reja, hisob, hisobot va hisobdan tashqari ma'lumotlardan foydalanib ishlab chiqarish jarayonini o'rganish, ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash,

foydalanilmayotgan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash, ulardan foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hisoblanadi.

V. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni o'rganish.

G. Ishlab chiqarish jarayonini o'rganish.

8. Iqtisodiy tahlil metodlarining asosi nima?

A. Xujjatlashtirish.

B. Balanslashtirish.

V. Dialektik usul.

G. Taqqoslash usuli.

9. Iqtisodiy tahlil fanining usuliga ta'rif bering.

A. Xo'jalik jarayonlarini o'rganish, korxonada faoliyati natijalariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.

B. Xo'jalik jarayonlarini o'rganishga dialektik yondashish, erishilgan natijalarga ta'sir etuvchi omillarni o'lchash va umumlashtirish.

V. Xo'jalik jarayonlariga ta'sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillarni o'rganishga ilmiy yondashish.

G. Korxonada faoliyati rejalarini o'rganish, baho berish, xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sir etuvchi omillarni bir-biriga bog'liq ravishda o'rganish, o'lchash va umumlashtirish.

10. Iqtisodiy tahlilning asosiy maqsadi nima?

A. Korxonaning iqtisodiy ko'rsatkichlariga obyektiv baho berish.

B. Korxonaning ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash.

V. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

G. Mahsulotlar tannarxini arzonlashtirish.

11. Qaysi javobda iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik (omilli tahlil) usullari tarkibiga kiruvchi usul to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Mutlaq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli.

B. Balansli bog'lanish usuli.

V. Iqtisodiy tashxis qo'yish usuli.

G. Guruhlantirish usuli.

12. Qaysi javobda iqtisodiy tahlilning oddiy-an'anaviy usullari tarkibiga kiruvchi usul to'g'ri ko'rsatib o'tilgan?

A. Nazariy o'yin usuli.

B. Integral usul.

V. Chiziqli programmashtirish usuli.

G. Zanjirli bog'lanish usuli.

13. Tahlil jarayonida iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash orqali qanday asosiy natijalarga erishish mumkinligi qaysi javobda to'g'ri va to'liq aks ettirilgan?

A. Tahlilni bajarish muddati tekshiriladi.

B. O'zgarishlar va ularning ta'sirini aniq hisoblash mumkin bo'ladi.

V. Omillar ta'sirini aniqlab bo'lmaydi.

G. Hisoblash texnikalaridan foydalanish osonlashadi, tahlilni bajarish muddati tezlashadi, oddiy an'anaviy usullar bilan hisoblab bo'lmaydigan murakkab omillar va ko'p omilli ko'rsatkichlarni to'liq o'rganish imkoni tug'iladi, har bir ta'sir etuvchi omilning miqdor va sifat jihatlarini aniq ko'rsatib berish imkoniyati tug'iladi, o'zgarishlar va ularning ta'sirini aniq hisoblash mumkin bo'ladi.

14. Iqtisodiy diagnostika qanday kompleks analitik vazifalarni hal etishi mumkin?

A. Ma'lumotlar manbai chegaralangan holatda korxonalar faoliyatiga baho berish, faoliyat tartibini baholash, uning samaradorligi, korxonalar faoliyati barqarorligi, muqimligi.

B. Boshqaruv qarorlarini bajarilishiga baho berish, ishlab chiqarishning tarkibi va dinamikasining aloqadorligiga hamda korxonaning to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligiga baho berish.

V. Istiqbolli rejaning bajarilishidan kutilayotgan natijalarni oldindan baholay olishi.

G. A, B, V javoblar to'g'ri.

15. Iqtisodiy tahlil fani qanday fanlar to'plamiga kiradi?

A. Iqtisodiy.

B. Tarmoq iqtisodiy.

V. Maxsus iqtisodiy

G. Umumiqtisodiy.

16. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishni tashkil qilishda rahbarlik rolini kim olib boradi?

A. Korxonalar rahbari.

B. Bosh buxgalter

V. Bosh iqtisodchi

G. Bosh injener.

17. Iqtisodiy tahlilning axborot manbalariga nimalar kiradi?

A. Hisobga oluvchi hisobvaraqlar.

B. Mahsulotlar tannarxi.

V. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari, tezkor hisob va hisobot, statistik hisob va hisobot.

G. Korxonalar mablag'lari.

18. Iqtisodiy tahlil uchun olingan ma'lumotlar qanday tekshiriladi?

A. Ko'rsatkichlarni tanlab.

B. Mazmuniga ko'ra, tahlil to'g'riligiga qarab.

V. Bir qismi bo'yicha.

G. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha.

19. Iqtisodiy tahlil natijalaridan kimlar xabardor bo'lishi kerak?

A. Faqat korxonalar rahbari.

B. Faqat korxonalar mutaxassislari.

V. Keng mehnatkashlar ommasi.

G. Faqat hisobchi xodimlar.

20. Iqtisodiy tahlilda qanday manbalardan foydalaniladi?

- A. Iqtisodiy va huquqiy.
- B. Iqtisodiy, tabiiy-ekologik, huquqiy va boshqalar.
- V. Iqtisodiy-biologik, huquqiy.
- G. Iqtisodiy.

21. Tahlil natijalariga bevosita daxldorlarni qanday guruhlarga ajratiladi?

- A. Moliyaviy va boshqaruv.
- B. Tashqi va ichki.
- V. Bank va soliq.
- G. Joriy va istiqbolli.

22. Qaysi manbalar xo'jalik moliya faoliyatini tahlil etishda asosiy manbalar bo'lib hisoblanadi?

- A. Iqtisodiy va ekologik.
- B. Buxgalteriya, statistika, hisob va hisobot, hisobdan tashqari manbalar.
- V. Soliq organlari tekshiruvi natijalari ma'lumotlari.
- G. Hisob va huquqiy.

23. Axborotlar to'plash, ijodiy tahlil, tajriba va izlanish o'tkazish, uzluksiz ishlab chiqarish, tijorat va savdo, nazorat qanday tahlil turi bosqichlariga kiradi?

- A. Boshqaruv.
- B. Moliyaviy.
- V. Joriy.
- G. Funktsional-qiymatli.

24. Iqtisodiy tahlil o'tkazishdagi ketma-ketlik qanday ko'rinishga ega?

- A. Ma'lumotlar to'plash va qayta ishlash, tahlil, takliflar bildirish.
- B. Yakuniy xulosalar chiqarish.
- V. Ma'lumot to'plash, tahlil va yechimini aniqlash.
- G. Tahlil o'tkazish rejasini tuzish, ma'lumot to'plash, tahlil, o'zgarishlarni aniqlash, takliflar bildirish.

25. Joriy tahlil deb nimani tushunasiz?

- A. Oy, kvartal va yil yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- B. Kunlik, smenalik va o'n kunlik bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- V. Yig'ma hisobotlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- G. Korxonalararo taqqoslama tahlilni.

26. Tezkor tahlil deganda nimani tushunasiz?

- A. Xalq xo'jaligi bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- B. Xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- V. Kunlik, smenalik va o'n kunlik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- G. Yillik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

27. Istiqbolli tahlil deb nimani tushunasiz?

- A. Yillik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- B. 3 yillik, 5 yillik va 10 yillik ish faoliyati bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.
- V. Oylik, kvartallik va yillik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

G. Xalq xo'jaligi bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

28. Birlashma va vazirliklar xo'jalik faoliyatining tahlili deganda nimani tushunasiz?

A. Korxonalar bo'yicha yig'ma hisobotlar asosida o'tkaziladigan tahlilni.

B. Korxonalar bo'yicha yig'ma hisobotlar asosida o'tkaziladigan tahlilni.

V. Korxonaning yillik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

G. Xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

29. Ichki xo'jalik tahlili deganda nimani tushunasiz?

A. Korxonaning yillik ish faoliyati bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

B. Korxonaning ish bo'linmalari, ya'ni uchastka, brigada va sexlarning ish faoliyati bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

V. Yig'ma hisobotlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

G. Tarmoqlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

30. Korxonalararo qiyosiy tahlil deb nimani tushunasiz?

A. Xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

B. Ixtisoslashuvi bir xilda bo'lgan ikkinchi korxonaning xo'jalik faoliyatini taqqoslab tahlil qilish.

V. Korxonani yillik ish yakuni bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

G. Yig'ma hisobotlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlilni.

31. Funktsional qiymatli tahlil necha bosqichdan iborat?

A. 5 ta bosqichdan.

B. 6 ta bosqichdan.

V. 4 ta bosqichdan.

G. 7 ta bosqichdan.

32. Funktsional qiymat tahlili deb nimaga aytiladi?

A. Funktsional qiymat tahlili deb ishlab chiqarish tsikli davomida sodir bo'ladigan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni jamlab, sodir bo'lgan sarflarni kamaytirish yoki uni optimal sarf darajalarini ko'rsatishdan iborat.

B. Funktsional qiymat tahlili deyilganda ko'proq miqdor o'lchamidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi hamda bu ko'rsatkichlarni yanada yaxshilash evaziga yakuniy faoliyatning samarali chiqishi mo'ljallanadi.

V. Funktsional qiymat tahlili deyilganda – xo'jalikning barcha jarayonlaridagi o'zgarish va farqlari sababini o'rganishga aytiladi.

G. Barcha javoblar to'g'ri.

33. Funktsional qiymatli tahlilining asosiy kriteriyalari qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

A. Iqtisodiy ko'rsatkichlar, ya'ni ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tannarxi, rentabelligi va boshqalar.

B. Ishlab chiqarish jarayonidagi keraksiz texnologik ko'rsatkichlar, qaysini ishlab chiqarish yoki ishga solish jarayonida atrof-muhitni ifloslanishi yoki katta hajmdagi mehnatni talab qilishi va boshqalar.

V. Texnik-konstruktorlik ko'rsatkichlar, ya'ni yaratilgan obyektlarning tuzilishi va uning xalq xo'jaligida kerakligi, ishlab chiqarish texnologiyasi yoki foydalanish ko'rsatmalari, asosiy sarflanuvchi materiallar va material sig'imi va hokazo.

G. Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

34. Funktsional qiymatli tahlilning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

A. Tizimli, kompleks, ijodiy yangicha fikrlash, nazariy va amaliy bilimlarni umumlashtirish.

B. Tizimli, kompleks, son va sifat o'zgarishlar, inkomi-inkor etish.

V. Xolislik va haqqoniylik.

G. Dialektik rivojlanish.

35. Korxonalarni boshqarishdagi o'rniga qarab iqtisodiy tahlilning turini belgilang.

A. Boshqaruv tahlil va moliyaviy tahlil.

B. Boshqaruv tahlili va istiqbolli tahlil.

V. Moliyaviy tahlil va joriy tahlil.

G. Moliyaviy tahlil, tezkor tahlil va joriy tahlil.

36. O'rganiladigan davriga qarab iqtisodiy tahlilning turlari qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

A. Joriy tahlil, boshqaruv tahlili, moliyaviy tahlil.

B. Tezkor tahlil, ichki tahlil, tashqi tahlil.

V. Tezkor tahlil, joriy tahlil, istiqbolli tahlil.

G. Tezkor tahlil, istiqbolli tahlil, xo'jaliklararo tahlil.

37. Ijodiy yondashish tamoyili tahlilning qaysi turiga ko'proq mos keladi?

A. Istiqbolli tahlilga mos.

B. Joriy tahlilga mos.

V. Funktsional tahlilga mos.

G. Boshqaruv va moliyaviy tahlilga mos.

38. Joriy tahlil boshqa tahlil turlariga nisbatan qanday afzalliklarga ega?

A. Korxonalar va firmalar faoliyatini to'liq o'rganadi va aniq baho beradi.

B. Aniq raqamlarga va haqqoniy ma'lumotlarga asoslanganligi.

V. O'rganiladigan mavzularning juda kengligi va xilma-xilligi.

G. A, B, V javoblar to'g'ri.

39. Operativ (tezkor) tahlilni boshqa tahlil turlariga nisbatan qanday afzalliklarga ega?

A. Tahlil jarayonida sodir bo'layotgan xo'jalik jarayoni bilan ketma-ketlikda va bir-biriga yaqinligi.

B. Yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni tuzatish imkoniyati borligi.

V. Korxonalarni operativ boshqarish uchun asosiy manba ekanligi.

G. A, B, V javoblar to'g'ri.

40. Tizimli tahlil nechta bosqichdan iborat?

A. To'rtta.

B. O'n uchta.

V. O'n ikkita.

G. Oltita.

41. Tahlil natijalariga bevosita daxldorlik qanday guruhlarga ajratiladi?

A. Moliyaviy va boshqaruv.

B. Tashqi va ichki.

V. Joriy va istiqbolli.

G. Operativ statistika.

42. Iqtisodiy tahlilni o'tkazishda boshqarish obyektlarining turlari va mazmuniga qarab qanday turlarga ajratiladi?

A. Ichki xo'jalik.

B. Tarmoqlararo tahlil.

V. Ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha tahlil, ishlab chiqarishning elementlari bo'yicha tahlil.

G. Barcha javoblar to'g'ri.

43. Asosiy vositalar qanday guruhlarga bo'linadi?

A. Aktiv va passiv asosiy vositalar.

B. Passiv asosiy vositalar.

V. Ijaradagi asosiy vositalar.

G. Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari.

44. Asosiy vositalardan samarali foydalanishning ahamiyati nimalardan iborat?

A. Yangi texnikani ishga tushirish.

B. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

V. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish.

G. Korxonani fond bilan qurollanish darajasini oshirish.

45. Mahsulot hajmiga ta'sir ko'rsatuvchi mehnat omillarini belgilang.

A. Ishchilar soni va ishlangan kishi-kunlari sonining o'zgarishi.

B. Ishchilar soni va mehnat unumdorligi.

V. Ishchilar soni va ishlangan kishi-soatlarining o'zgarishi.

G. Ishchilar soni, bajarilgan kishi-kuni, ish kunining davomiyligi, ishchilarning bir soatdagi unumdorligining o'zgarishi.

46. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday mehnat buyumlari omillari tarkibida qayday masalalar ko'riladi?

A. Korxonani xomashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy resurslardan foydalanish samarasi, material sig'imi.

B. Material samarasi, material sig'imi.

V. Fond samarasi, material samarasi.

G. Fond sig'imi va material sig'imi.

47. Korxonada faoliyatini baholovchi hajm ko'rsatkichlarini aniqlang.

A. Ishlovchilar soni, mehnat unumdorligi, fond samarasi, fond sig'imi, material samarasi, material sig'imi, fondlar bilan qurollanish darajasi.

B. Asosiy fondlarning miqdori, tarkibi, asosiy fondlarning eskirishi, yangilash va yaroqlilik summalari.

V. Yalpi foyda, sof foyda, mahsulot sotishdan tushgan foyda, taqsimlanmagan foyda, rentabellik ko'rsatkichlari.

G. Tovar mahsuloti, sotilgan mahsulot, sof mahsulot.

48. Tovar mahsuloti deganda qanday mahsulot tushuniladi?

A. Barcha ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

B. Asosiy va qo'shimcha ish haqini, ijtimoiy sug'urta uchun ajratmalar va foydani jamlash.

V. Mahsulotga ketgan ishlab chiqarish xarajatlari bilan moddiy xarajatlar va asosiy fondlarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

G. Jami ishlab chiqarish xarajatlari minus mehnat xarajatlari.

49. Sotilgan mahsulot deganda qanday mahsulot tushuniladi?

A. Tovarlarini korxonalaridan iste'molchilarga yuborilishi.

B. Hisob-kitob hujjatlarini bankga taqdim etishi.

V. Tovarlarini iste'molchilarga yuborilib, uning puli mol yuboruvchilarning bankdagi hisobiga o'tkazilishi.

G. Barcha ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

50. Sotilgan mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi berilgan formula orqali aniqlang.

A. $R = T1 - M + T2$

B. $R = T1 - T2 + M$

V. $R = T1 + M - T2$

G. $R = M + T2 + T1$

51. Sof mahsulot hajmi qanday aniqlanadi?

A. Tovar mahsuloti hajmidan moddiy xarajatlar va amortizatsiya summasi chegiriladi.

B. Tovar mahsuloti hajmidan moddiy va mehnat xarajatlari chegiriladi.

V. Tovar mahsuloti hajmidan mehnat xarajatlari chegiriladi.

G. Tovar mahsuloti hajmidan mehnat xarajatlari va amortizatsiya summasi chegiriladi.

52. Mahsulotning sifati deganda nima tushuniladi?

A. Mahsulotning davlat andozasiga (standart, tarmoq andozasiga), texnikaviy shartlarga mos keladigan hamda iste'molchilarning talablarini qondira oladigan mahsulotlar.

B. Vatanimizda va xorijiy davlatlarda erishiladigan yutuqlarga mos va istiqbolli mahsulotlar.

V. Mahsulot sarxilligiga (sortiga) qarab.

G. Mahsulotning barcha mo'ljallangan maqsadlarda foydalanishga yaroqli xususiyatlarining majmuasi.

53. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

A. Ishchilar soni, ularning malakasi, ish vaqti, asosiy fondlar, fond samarasi, material samarasi.

B. Ishchilarning ishlovchilar tarkibida tutgan salmog'i, mehnat unumdorligi, mashina va asbob-uskunalarining jami sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlari tarkibida tutgan salmog'i.

V. Mehnat resurslari omillari, mehnat vositalari omillari.

G. Mehnat resurslari omillari, mehnat vositalari omillari, mehnat buyumlari omillari.

54. Korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish uchun axborot manbalari quyidagilarga bo'linadi:

A. Hisob va statistik ma'lumotlar.

B. Hisob va hisobdan tashqari ma'lumotlar.

V. Statistik va tanlanma hisob ma'lumotlar.

G. Hisob va tezkor ma'lumotlar.

55. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini aniqlang.

A. Ishlovchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi, hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-kunlari, hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-soatlarining o'zgarishi va bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumining o'zgarishi.

B. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi, bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi-kunlarining o'zgarishi, ish kunining o'rtacha uzunligining o'zgarishi va bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumining o'zgarishi.

V. Ishlovchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi, bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi-soatlarining o'zgarishi, ish kunining o'rtacha uzunligining o'zgarishi, bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumining o'zgarishi.

G. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-kunlarining o'zgarishi, ish kunining o'rtacha uzunligining o'zgarishi, bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumining o'zgarishi.

56. Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlardan olinadigan samara (qaytimi) ko'rsatkichini aniqlang.

A. Tovar mahsuloti hajmini sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati.

B. Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymatini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

V. Tovar mahsuloti hajmini ishlangan dastgoh-soatlarga nisbati.

G. To'g'ri javob yo'q.

57. Fond sig'imi ko'rsatkichini aniqlang.

A. Tovar mahsuloti hajmini ishlangan dastgoh-soatlarga nisbati.

B. Tovar mahsuloti hajmini sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati.

V. Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymatini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

G. Ishlangan dastgoh-soatlarni tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

58. Material samarasi ko'rsatkichini aniqlang.

A. Moddiy xarajatlar summasini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

B. Ishlab chiqarish xarajatlari summasini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

V. Tovar mahsuloti hajmini moddiy xarajatlar summasiga nisbati.

G. Tovar mahsuloti hajmini ishlab chiqarish tannarxiga nisbati.

59. Material sarfi (sig'imi) ko'rsatkichini aniqlang.

A. Tovar mahsuloti hajmini moddiy xarajatlar summasiga nisbati.

B. Moddiy xarajatlar summasini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

V. Tovar mahsuloti hajmini ishlab chiqarish zaxiralari summasiga nisbati.

G. Ishlab chiqarish zaxiralari summasini tovar mahsuloti hajmiga nisbati.

60. Mahsulot tannarxi nima?

A. Me'yoriy ishlab chiqarish xarajatlarning puldagi ifodasi.

B. To'g'ri va egri xarajatlarning puldagi ifodasi.

V. Bevosita va bilvosita xarajatlarning puldagi ifodasi.

G. Mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan barcha doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning puldagi ifodasi.

61. Mahsulot tannarxini aniqlashdan maqsad nima?

A. Sotish tufayli olingan moliyaviy natijani aniqlash, mahsulotning foydalilik darajasini aniqlash.

B. Ishlab chiqarishni boshqarish.

V. Resurslarni taqsimot bahosini belgilash.

G. Xarajatlarni boshqarishdan iborat.

61. O'zgaruvchan xarajatlar deb qanday xarajatlarga aytiladi?

A. Mahsulot hajmining o'zgarishiga bog'liq tarzda o'zgaruvchi xarajatlarga.

B. To'g'ri va egri xarajatlarga.

V. Bevosita va bilvosita xarajatlarga.

G. Barcha turdagi ishlab chiqarish xarajatlariga aytiladi.

62. Mahsulot tannarxini o'zgirishiga qayday omillar ta'sir ko'rsatadi?

A. Materiallar bahosi, tarkibi, tuzilmasining o'zgarishi.

B. Ish haqining o'zgarishi, mahsulotlar miqdorining o'zgarishi.

V. Material xarajatlar bahosining, tarkibining o'zgarishi, me'yor o'zgarishi.

G. Davr xarajatlari summasining o'zgarishi.

63. O'zgaruvchan xarajatlarga qayday xarajatlar kiradi?

A. Ijara uchun to'lovlar, boshqaruv xodimlarining ish haqi.

B. Mahsulot ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarning mehnat haqi, materiallar, xom ashyo sarflari va boshqa xarajatlar.

V. Yangi mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari.

G. Sotish xarajatlari, ma'muriy, boshqaruv xarajatlar.

64. Davr xarajatlariga qanday xarajatlar kiradi?

A. Sotish xarajatlari, ma'muriy boshqaruv xarajatlari.

B. Amortizatsiya, telefon uchun to'lov, ijara haqi.

V. Mahsulot hajmi o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan barcha o'zgarmas xarajatlar.

G. Sotish xarajatlari.

65. Tovar mahsuloti rejasi bajarilishi qanday aniqlanadi?

A. Hisobot davridagi tovar mahsuloti hajmi o'tgan yilgi tovar aylanish hajmiga bo'linadi.

B. Hisobot davridagi tovar mahsuloti hajmi 100ga ko'paytirilib, rejadagi tovar mahsuloti hajmiga bo'linadi.

V. Rejadagi tovar mahsuloti hajmi 100ga ko'paytirilib, hisobot davridagi tovar mahsuloti hajmiga bo'linadi.

G. Rejadagi tovar mahsuloti hajmini hisobot davridagi tovar mahsuloti hajmiga bo'linadi.

66. Sotishdan olingan sof tushum qanday aniqlanadi?

A. Mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushumdan ishlab chiqarish tannarxi ayriladi.

B. Mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushumdan qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i ayriladi.

V. Mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushumga qo'shilgan qiymat solig'i qo'shilib, ishlab chiqarish tannarxi ayriladi.

G. Mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushumga ishlab chiqarish tannarxi qo'shiladi.

66. Sof foyda qanday aniqlanadi?

A. Soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijadan boshqa soliq va ajratmalar ayriladi.

B. Soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijaga boshqa soliq va ajratmalar qo'shiladi.

V. Soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijadan daromad solig'i ayriladi.

G. Soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijaga daromad solig'i qo'shiladi.

67. Yalpi foyda qanday aniqlanadi?

A. Sotishdan olingan sof tushumga ishlab chiqarish tannarxi qo'shiladi.

B. Sotishdan olingan sof tushum 100 ga ko'paytirilib, ishlab chiqarish tannarxiga bo'linadi.

V. Sotishdan olingan sof tushumdan ishlab chiqarish tannarxi ayriladi.

G. Sotishdan olingan sof tushum 100 ga bo'lib, ishlab chiqarish tannarxiga ko'paytiriladi.

68. Korxonaning moliyaviy holati nimaga bog'liq?

A. Korxonaning asosiy faoliyati natijalariga.

V. Korxonaning jami faoliyati natijalariga.

S. Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijalariga.

D. Korxonaning moliyaviy faoliyati natijalariga.

69. Balansning aktiv qismi quyidagi tahliliy guruhlardan iborat:

A. Uzoq muddatli va joriy aktivlar.

B. Uzoq muddatli aktivlar va hisobdagi mablag'lar.

V. Materiallar va zaxiralar, pul mablag'lari va hisobdagi mablag'lar.

G. Asosiy vositalar va aylanmadan tashqari aktivlar.

70. Balansning passiv qismi quyidagi tahliliy guruhlardan iborat:

A. Uzoq muddatli va qisqa muddatli aktivlar.

B. Qisqa muddatli aktivlar va kreditorlik qarzlari.

V. O'z va qarz mablag'lari.

G. Qarz mablag'lari va taqsimlanmagan foyda.

IZOHLI LUG'AT

Analiz yunoncha «analysis» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish» degan ma'noni anglatadi yoki biror jarayonni o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Aktivlarning likvidligi balans likvidligining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o'zgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham o'zgaradi.

Boshqaruv tahlili korxonada ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Balansning likvidligi - balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Deduksiya tadqiqot yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari o'tilishi tushuniladi.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxonada aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Joriy likvidlik koeffitsiyenti u aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Jami aktivlarning rentabelligi (mulk rentabelligi) korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydani jami aktivlarni o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Zanjirli almashtirish usuli - natija o'zgarishiga uchta va undan ko'p omillar ta'sir ko'rsatsa, ular o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda qo'llaniladigan usul.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bog'lanish, yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish, koeffitsiyentlar, foizlar, o'rtacha miqdorlar, qayta hisoblash, ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'atidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish, nazariy o'yin kabilar.

Induksiya - tadqiqotni yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari o'tilishi tushuniladi.

Ichki xo'jalik rezervlar(imkoniyatlari) xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish tushuniladi.

Istiqbol tahlili korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish sodir bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Kompleks tahlil - korxonada faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.

Kreditor qarzlari - o'zga korxonalarining aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonada aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Metod(usul) yunon tilidan olingan bo'lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini o'rganish usuli.

Metodologiya (uslubiyat) - muayyan fanning predmetini o'rgatish usuli, unda qo'llaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat predmetlari omillari - korxonaning xomashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Moliyaviy tahlil - xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlildir.

Materiallar samarasi moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi.

Material sig'imi - bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Moliyaviy natija - korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakunidir.

Muddatli likvidlik koeffitsienti - u pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti - u pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti u korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Operatsion foyda (asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadalar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Omili tahlil - natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlildir.

Omillar u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Retrospektiv (joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o'tkaziladigan tahlil.

Sabab - keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar deyiladi.

Sintez - yunoncha «synthesis» so'zidan olinib, umumlashtirish degan ma'noni bildiradi yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) o'rganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foydani qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foyd) solig'i va foydadan boshqa soliqlar va yig'implarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo'lgan tahlil.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (hisobot foydasi) operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig'imi - bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Fikrlar hujumi usuli - biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g'oyalari majmuasidir.

Funksional qiymat tahlili (F.Q.T) - har bir bajariladigan funktsiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunktsiya) funktsiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo'jalik rezervlarini axtarib topish va korxonaga aylantirishga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir.

Yalpi ijtimoiy mahsulot moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

Yalpi mahsulot tarkibiga tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig'i qo'shuv korxonaning o'zida tayyorlangan yarim-fabrikatlar va asbob-uskunalar kiradi.

Qayta hisoblash usuli - nataja o'zgarishiga bitta yoki ikkita omil ta'sir ko'rsatganda qo'llaniladigan usul.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. –40 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 1996-yil 30-avgust. O'zbekistonning yangi qonunlari. №14. –T.: Adolat,1996.
3. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoyalash to'g'risida"gi Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari. №14. – T.: Adolat,1996.
4. "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik" davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 07.02.2011-y. № PQ-1474.
5. "Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-fevraldagi PF-4191-son Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 9-son, 2010-yil 9-mart.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 20-yanvar, PQ-1041-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Mahalliy nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarish kengaytirilishini rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 28-yanvar, PQ-1050-son.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida. 2008-yil 19-noyabr, F-4010-son.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2005-yil 14-iyundagi PF-3618-son Farmoni.
10. О мерах по дальнейшему развитию и модернизации предприятий текстильной промышленности и расширению производства отечественных непродовольственных потребительских товаров на 2009-2011 годы: Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 августа 2009 года № 236 //Собрание законодательства Республики Узбекистан – 2009. - № 34. – 372.
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Past rentabelli, zarar ko'rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalarini va obyektlarini xususiylashtirishni jadallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori, 2003-yil avgust, 368-son.
12. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2002-yil 27-dekabrda "Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risida"gi 14-son buyrug'i (O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 24.01.2003-yilda 1209-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan).

13. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab, chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. 5.02.1999. №54-son. Buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasining nashriyot markazi. -T., 2001.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

14. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. (Prezident Islom Karimovning Vazirlar Mahkamasining yil yakunlariga bag'ishlangan 2012-yil 19-yanvardagi yig'ilishidagi ma'ruzası).

15. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li.// Xalq so'zi, 2003- yil 25- aprel, 88-son.

16. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 1999. 37-b.

17. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 2009 .

III. Sohaga oid me'yoriy hujjatlar

18. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. 5.02.1999. №54-son. Buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasining nashriyot markazi. -T., 2001

19. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2002-yil 27-dekabrda "Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risida"gi 14-son buyrug'i (O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 24.01. 2003-yilda 1209-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan).

IV. Asosiy adabiyotlar

20. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2010.

21. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010.

22. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.

23. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст.Полиграфиздат, 2010.

24. Ермолович Л.Л. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. Учебное пособие. – Минск.: Современная школа. 2010.

25. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.

26. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. – М.: ИНФРА, 2008.

27. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. - СПб.: Питер, 2007.

28. Басовский Т.Е. Теория экономического анализа. – М.: Инфра-М, 2006 .

29. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: Финансы и статистика, 2006 .
30. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005 .
31. Pardayev M.Q., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.
32. Vaxobov A.V. va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. - T.:Sharq, 2005.
33. Yergeshev E.E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. Darslik . -T.: Moliya, 2005.
34. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. -М.: Инфра-М, 2005.
35. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy fahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004.
36. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili. O'quv qo'llanma . – T.: Moliya, 2003.
37. Pardayev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. -S.: Zarafshon, 2001.
38. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar. (Oliy ta'lim muassasalari uchun tajribaviy qo'llanma). -T.: Yangi asr avlodi, 2001.

V. Qo`shimcha adabiyotlar

39. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrdagi qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua, -T.: Iqtisodiyot, 2010.
40. Барлиненко В.И. Анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие.– М.: Омега-Л, 2009.
41. Чуев И.Н., Чуева Л.Н. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Инфра, 2008.
42. Qosimov A., Davlatova G. Xo'jalik faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Aloqachi, 2007.
43. Ibragimov A.T. Moliyaviy tahlili. Darslik . -T.: Moliya, 2005.
44. Ibragimov A.T., Rahimov M.Yu. Boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma -T.: Moliya, 2004.
45. Pardayev M.Q. va boshqalar. Korxonalarining iqtisodiy salohiyati tahlili. O'quv qo'llanma . -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2003.

VI. Davriy nashrlar, statistik to'plamlar va hisobotlar

46. Iqtisodchi. – T.: Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti gazetasi.
47. Soliq va bojxona xabarлари. – T.: Moliyaviy-iqtisodiy gazeta.
48. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – T.: Ilmiy-amaliy iqtisodiy jurnal.

49. O'zbekiston Respublikasi sanoati 2011. Statistik to'plam. – T.: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi, 2011. – 156 c

50. O'zbekiston Respublikasi investisiyalari 2011. Statistik to'plam. – T.: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, 2011. – 148 c.

VII. Интернет сайтлари

51. www.gov.uz- (O'zbekiston Respublikasi hukumati sayti).

52. www.uz- (Milliy axborot agentligi).

53. www.cer.uz- (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi).

54. www.pravo.castink.uz- (Iqtisodiy qonunlar to'plami).

55. www.msu.ru – (MDU).

MUNDARIJA

Kirish

I- bob. IQTISODIY TAHLILNING MILLIY ISTIQLOL G'OYASIGA MOSLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI, MAZMUNI, TARKIBI VA ASOSIY VAZIFALARI

- 1.1. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqlol g'oyasini ifoda etishdagi dolzarb muammolari
- 1.2. Iqtisodiy tahlilning O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos kelishini ta'minlash muammosi
- 1.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqlol g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish muammosi
- 1.4. Iqtisodiy tahlil muammolarini, undan foydalanuvchilar nuqtai nazaridan hal qilish
Qisqa xulosalar
Savollar va topshiriqlar
Asosiy adabiyotlar

II bob. IQTISODIY TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI

- 2.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari
- 2.2. Iqtisodiy tahlil fanining O'zbekistonda yaratilish tarixi
- 2.3. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati
- 2.4. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funksiyasi
- 2.5. Iqtisodiy tahlilning asosiy (prinsiplari) tamoyillari
- 2.6. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati
Qisqa xulosalar
Savollar va topshiriqlar
Asosiy adabiyotlar

III bob. IQTISODIY TAHLILNING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI

- 3.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti
- 3.2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni
- 3.3. Iqtisodiy tahlilning vazifalari
Qisqa xulosalar
Savollar va topshiriqlar
Asosiy adabiyotlar

IV bob. IQTISODIY TAHLILNING USLUBI VA UNDA QO'LLANILADIGAN AN'ANAVIY USULLAR

- 4.1. Iqtisodiy tahlilning uslubi
- 4.2. Iqtisodiy tahlil uslubining o'ziga xos xususiyatlari
- 4.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari
Qisqa xulosalar

	Savollar va topshiriqlar	39
	Asosiy adabiyotlar	40
V bob.	IQTISODIY TAHLILNING IQTISODIY-MATEMATIK USULLARI	41
5.1.	Iqtisodiy-matematik usullarni tahlilda qo'llashning zarurati	41
5.2.	Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash	41
5.3.	Korrelyatsiya va regressiya usullari mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llanilishi	42
5.4.	Omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish	44
	Qisqa xulosalar	46
	Savollar va topshiriqlar	46
	Asosiy adabiyotlar	47
VI bob.	IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA ULARNING AXBOROT MANBALARI	48
6.1.	Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning boshqaruv funksiyalari	48
6.2.	Xo'jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili	48
6.3.	Tezkor tahlil	49
6.4.	Istiqbol tahlili	50
6.5.	Moliya-iqtisodiy tahlil	50
6.6.	Texnik-iqtisodiy tahlil	51
6.7.	Taqqoslama (korxonalararo) tahlil	51
6.8.	Funksional - qiymat tahlili	52
6.9.	Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalari	53
6.10.	Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari	54
6.11.	Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish	54
	Qisqa xulosalar	55
	Savollar va topshiriqlar	55
	Asosiy adabiyotlar	56
VII bob.	IQTISODIY TAHLIL ISHLARINI TASHKIL ETISH	57
7.1.	Iqtisodiy tahlil bosqichlari	57
7.2.	Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish	57
7.3.	Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash	57
7.4.	Korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlar	58
	Qisqa xulosalar	58
	Savollar va topshiriqlar	58
	Asosiy adabiyotlar	58
VIII bob.	KOMPLEKS IQTISODIY TAHLIL VA ISHLAB CHIQRISHNING MUHIM SAMARADORLIK	60

KO'RSATKICHLARINI TAHLIL QILISHNING METODIK ASOSLARI

8.1.	Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondashish	60
8.2.	Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi	62
8.3.	Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari	63
8.4.	Korxonalarining mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari	68
8.5.	Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari	69
8.6.	Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanishini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari	71
8.7.	Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli	72
8.8.	Yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishning uslubiy jihatlari	76
8.9.	Korxonada iqtisodiy salohiyatini baholashning uslubiy asoslari	77
8.10.	Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullari	78
	Qisqa xulosalar	80
	Savollar va topshiriqlar	80
	Asosiy adabiyotlar	80
IX bob.	KORXONALARNING MOLIVAVIY FAOLIYATINI IFODALOVCHI ASOSIY KO'RSATKICHLARNI TAHLIL QILISH USULLARI	81
9.1.	Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari	81
9.2.	Sanoat korxonalarini moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullari	85
	Qisqa xulosalar	88
	Savollar va topshiriqlar	88
	Asosiy adabiyotlar	88
X bob.	AVTOMATIK BOSHQARISH TIZIMIDA IQTISODIY TAHLIL	89
10.1.	Avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'rni va roli	89
10.2.	EHM yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish	90
10.3.	EHMda kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish	92
	Qisqa xulosalar	93
	Savollar va topshiriqlar	93
	Asosiy adabiyotlar	93
	Bilimni mustahkamlash uchun testlar	94
	Izohli lug'at	106
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	110

Anvar Xasanovich Shoalimov,
Shaxnoza Anvarovna Tojiboyeva

Iqtisodiy tahlil nazariyasi

"Iqtisodiyot" - 2012.

*Muharrir
To'rayeva F.B.*

*Kompyuterda sahifalovchi
Mirhidoyatova D.M.*

Bosishga ruxsat etildi 01.06.2012. Qog'oz bichimi 60x80 1/16.
Shartli bosma tabog'i 7,4. Адади 50 нусха. 37-сонли буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti bosmaxonasida bosildi 100003.
Toshkent sh. O'zbekiston shoh ko'chasi 49-uy.

65.053 Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. /Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. - T.: Iqtisodiyet, 2012, 119 b.

1. Shoalimov A.X.
2. Tojiboyeva Sh.A.

ISBN 978-9943-333-97-0

UDK: 658.511
BBK: 65.053

